

GODS WERK IN DE VROEGE KERK

DEEL 1

De eerste getuigen

*Acht christenen uit de vroege kerk, van
Ignatius tot Patrick*

*En zij hebben hem overwonnen door het bloed van het
Lam en door het woord van hun getuigenis.*

Openbaring 12:11

WIM KAMPHORST

GODS WERK IN DE VROEGE KERK · DEEL 1

De eerste getuigen

Acht christenen uit de vroege kerk, van Ignatius tot Patrick

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: de wortels	2
Ignatius van Antiochië: de gevangene die vroeg om niet gered te worden	4
Polycarpus van Smyrna: de oude man die zesentachtig jaar diende	18
Justinus Martyr: de filosoof die zijn mantel hield	32
Perpetua en Felicitas: de vrouw die haar eigen gevangenschap opschreef	45
Antonius de Grote: de boerenzoon die de woestijn in liep	59
Athanasius: de bisschop die bleef zitten	73
Augustinus van Hippo: de man die zijn eigen hart opschreef	85
Patrick: de slaaf die terugging naar zijn ontvoerders	99
Nawoord	112

De eerste getuigen. Gods werk in de vroege kerk, deel 1

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon of uit latere overlevering bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Dit boek is gratis te lezen en te downloaden op wimkamphorst.nl.

Inleiding: de wortels

Elke kerk in Nederland heeft wortels die verder teruggaan dan de Reformatie, verder dan de middeleeuwen, tot de eerste eeuwen na Jezus. Rooms-katholieken, orthodoxen, protestanten, evangelischen en pinkstergelovigen lezen allemaal dezelfde Bijbel die in die eeuwen werd overgeschreven en uitgelegd. Ze belijden allemaal dat Jezus de Zoon van God is, met woorden die toen gevonden werden. Toch weten veel christenen weinig van de mensen uit die tijd.

Dit boek gaat over acht van hen. Een bisschop die geboeid naar Rome reisde en onderweg brieven schreef. Een oude bisschop in Smyrna die zei dat hij zijn Koning zesentachtig jaar had gediend. Een filosoof die langs alle scholen van zijn tijd ging en bij Jezus uitkwam. Een jonge moeder in Carthago die in de gevangenis een dagboek bijhield. Een Egyptische boerenzoon die alles verkocht en de woestijn in ging. Een bisschop in Alexandrië die vijf keer werd verbannen omdat hij vasthield dat Jezus echt God is. Een leraar uit Noord-Afrika die zijn eigen bekering opschreef. En een Brit die als tiener door rovers naar Ierland werd ontvoerd en er later terugkeerde om het evangelie te brengen.

FEITEN VOOROP, JUIST HIER

Over deze periode gaan meer legenden rond dan over welke andere ook. Bij veel van deze mensen kennen we hun leven uit martelaarsverslagen en heiligenlevens, soms eeuwen later opgeschreven. Ik heb steeds geprobeerd te laten zien waar een verhaal vandaan komt: uit hun eigen brieven en boeken, uit iemand die hen kende, of uit een veel latere overlevering. Na elk hoofdstuk staat wat vaststaat, wat alleen uit hun eigen woorden of uit latere verhalen bekend is, en wat onzeker of betwist is. De bronnen staan erbij. Veel van de oude teksten zijn in vertaling gratis online te lezen.

Jaartallen zijn bij deze mensen vaak onzeker. Waar geleerden het oneens zijn, zeg ik dat.

VAN ALLE KERKEN

Deze mensen leefden voordat de kerk uit elkaar viel in oost en west, en lang voor de Reformatie. Christenen uit alle kerken beroepen zich op hen, en soms op verschillende manieren. Ik heb geprobeerd ze niet in te lijven bij één kerk, en latere twisten niet terug te lezen in hun tijd.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

De volgorde is die van de tijd, van het begin van de tweede eeuw tot de vijfde eeuw. Elk hoofdstuk staat op zichzelf. Lees het met een open Bijbel ernaast, en met een vraag in je achterhoofd: wat vroeg God van hen, en wat vraagt Hij van jou?

Ignatius van Antiochië: de gevangene die vroeg om niet gered te worden

Op 24 augustus van een jaar dat we niet precies kennen, schreef een gevangene in Smyrna een brief. Smyrna is het huidige İzmir, aan de westkust van Turkije. De man werd bewaakt door tien Romeinse soldaten. Hij noemde ze in zijn brief tien luipaarden en schreef erbij dat ze alleen maar erger werden als je vriendelijk tegen ze was. De brief was voor de christenen in Rome. Ze woonden in de stad waar hij naartoe gebracht werd om voor de wilde dieren te worden gegooid.

Wat hij hun vroeg, is tot vandaag vreemd om te lezen. Hij vroeg hen niets te doen om hem vrij te krijgen. De datum staat aan het slot van de brief, in de Romeinse manier van tellen: de negende dag voor de kalenden van september. Hij schreef ook dat christenen uit Efeze de brief zouden meenemen, en dat een man die Crocus heette bij hem was.

De gevangene heette Ignatius. Hij was bisschop van Antiochië, een van de grootste steden van het Romeinse rijk. Hij liet onderweg zeven korte brieven achter, en die behoren tot de oudste christelijke teksten die we buiten het Nieuwe Testament hebben. Van zijn jeugd

weten we niets. Van zijn dood weten we minder dan je zou denken. En over de brieven zelf wordt al eeuwen gestreden: zijn ze echt van hem, en uit welk jaar komen ze?

Ik wil in dit hoofdstuk beide doen. Zijn verhaal vertellen, en eerlijk zeggen waar de grond onder dat verhaal dun wordt.

Het begint in een stad aan een rivier.

WAAR DE DISCIPELEN VOOR HET EERST CHRISTENEN HEETTEN

Antiochië lag aan de rivier de Orontes, in het noordwesten van wat toen de provincie Syrië was. Vandaag liggen de resten onder de stad Antakya, in de provincie Hatay in Turkije. De stad was rond 300 voor Christus gesticht door Seleucus I, een van de generaals die het rijk van Alexander de Grote verdeelden. In de Romeinse tijd was het na Rome en Alexandrië de derde stad van het rijk. Op zijn hoogtepunt woonden er misschien meer dan een half miljoen mensen.

Voor christenen had de stad een bijzondere klank. Het boek Handelingen vertelt dat Barnabas en Paulus er een jaar lang les gaven, *en dat de discipelen voor het eerst in Antiochië christenen genoemd werden.* (Handelingen 11:26). Ook Petrus wordt in de vroege overlevering met de stad verbonden.

In die gemeente werd Ignatius leider. Eusebius van Caesarea, die rond 325 de eerste grote kerkgeschiedenis schreef, noemt hem de tweede bisschop van Antiochië. De eerste was Evodius. Op een andere plek zegt Eusebius het zo: Ignatius was de tweede in opvolging van Petrus.

Een bisschop was in die tijd de leider van de christenen in één stad. Hij werkte samen met oudsten, in het Grieks presbyters, en met diaconen, die vooral voor de armen zorgden. Over hoe zo'n gemeente precies bestuurd moest worden, zijn christenen het later grondig on-

eens geworden. Ignatius speelt in die discussie een grote rol, en ik kom er verderop op terug.

DRIE VERHALEN ZONDER BODEM

Over Ignatius' jonge jaren gaan verhalen rond die je in heiligenlevens en preken tegenkomt. Ik noem ze, omdat je ze misschien kent.

Het eerste verhaal zegt dat hij het kind was dat Jezus in Zijn armen nam en in het midden van de discipelen zette. De Katholieke Encyclopedie van 1910 schreef er al bij dat deze legende geen goede basis heeft. Het tweede verhaal komt van Theodoretus, een bisschop uit de vijfde eeuw: Petrus zelf zou Ignatius als bisschop hebben aangewezen. Het derde zegt dat hij, net als zijn vriend Polycarpus, een leerling van de apostel Johannes was.

Johannes Chrysostomus, de beroemde prediker uit Antiochië, zei aan het eind van de vierde eeuw in een preek op de gedenkdag van Ignatius dat de handen van de apostelen zijn hoofd hadden aangeraakt. Dat was bijna drie eeuwen na de feiten. Voor geen van deze verhalen bestaat een bron uit Ignatius' eigen tijd.

Zijn geboortejaar is onbekend. Wat we wel hebben, is de naam die hij zichzelf gaf.

“OOK THEOPHORUS GENOEMD”

Elke brief begint op dezelfde manier: Ignatius, die ook Theophorus heet. Dat Griekse woord betekent “Godsdrager”, of “die door God gedragen wordt”. Een martelaarsverhaal dat veel later werd opgeschreven, laat hem uitleggen wat hij ermee bedoelde: hij droeg Christus in zijn binnenste. Of hij dat zelf zo heeft uitgelegd, weten we niet. De naam zelf staat in zijn brieven.

Waarom werd hij gearresteerd? Ook dat weten we niet. Het tijdschrift Christian History schrijft dat hij waarschijnlijk werd aange-

klaagd voor “atheïsme”. In de Romeinse wereld betekende dat: weigeren de goden van de stad en het rijk te eren.

Eusebius plaatst de gebeurtenissen onder keizer Trajanus, die regeerde van 98 tot 117. Het is de oudste datering die we hebben, en ze komt uit het begin van de vierde eeuw. Daarover later meer.

Opvallend is dat Ignatius niet in Antiochië werd terechtgesteld. Hij werd onder bewaking naar Rome gebracht. Waarom? De onderzoeker Christine Trevett concludeerde in 1989 eerlijk: we weten het niet.

TIEN LUIPAARDEN

In de brief aan Rome beschreef Ignatius zijn reis als een gevecht met wilde dieren, van Syrië tot Rome, over land en over zee. Hij legde er meteen bij uit dat hij zijn bewakers bedoelde. Eusebius nam die zin rond 325 over in zijn kerkgeschiedenis.

Hoe hij van Antiochië in Klein-Azië kwam, over land of over zee, is onbekend. Uit de brieven valt wel een deel van de route af te lezen. Hij reisde via Filadelfia, nu Alaşehir in Turkije, naar Smyrna. Daarna ging het naar Troas, aan de kust bij de Dardanellen. Van daar voer hij naar Neapolis in Macedonië, het huidige Kavala in Griekenland, en reisde hij door naar Philippi. Wat er na Philippi gebeurde, vertellen de brieven niet meer.

Op verschillende plaatsen kwamen christenen naar hem toe. Ze stuurden afgevaardigden, brachten hem nieuws en namen brieven mee. Christian History merkt op dat hij bijna overal leiders van de plaatselijke gemeenten ontmoette. Een veroordeelde gevangene die ontvangen wordt als een gast: dat zegt iets over hoe de eerste christenen elkaar vasthielden.

MET GODS EIGEN STEM

In Filadelfia gebeurde iets wat Ignatius later in zijn brief aan die gemeente beschreef. Hij was er met de gelovigen samen, en hij riep plotseling hardop. “Ik sprak met luide stem, met Gods eigen stem”, schreef hij (vrij vertaald). Wat hij riep, was een oproep tot eenheid: houd vast aan de bisschop, aan de presbyters en aan de diakenen.

Er was die dag verdeeldheid in de gemeente, al wist Ignatius dat naar eigen zeggen niet. Sommigen vermoedden dat iemand hem van tevoren had ingelicht. Hij ontkende dat. De Geest had het hem geleerd, schreef hij.

Dit is een van de weinige plekken waar je Ignatius ziet als iemand die Gods stem verstond in een concreet moment. Het is ook een plek waar je eerlijk moet zijn: het enige verslag is van hemzelf, achteraf, in een brief waarin hij die gemeente ook wilde overtuigen. Je kunt het geloven of er voorzichtig mee zijn. Het blijft zijn getuigenis.

In dezelfde brief beschrijft hij een discussie. Er waren mensen die zich beriepen op oude geschreven stukken, oorkonden. Ignatius antwoordde dat zijn oorkonde Jezus Christus was. Het was een felle man, en hij ging een gesprek niet uit de weg.

EEN STAPEL BRIEVEN IN SMYRNA

In Smyrna was Polycarpus bisschop. Volgens Eusebius schreef Ignatius in Smyrna vier brieven: aan de gemeenten van Efeze, Magnesia en Tralles, en aan de gemeente van Rome. Magnesia aan de rivier de Meander en Tralles lagen in het westen van het huidige Turkije. De gemeenten hadden mensen gestuurd. Uit Efeze kwamen bisschop Onesimus en de broeders Burrhus, Crocus, Euplus en Fronto. Van Magnesia noemt hij bisschop Damas, van Tralles bisschop Polybius.

Wat staat er in die brieven? Steeds weer twee dingen.

Het eerste is eenheid. Blijf bij elkaar, kom vaak samen, doe niets buiten de bisschop en de oudsten om. In de brief aan Efeze vergelijkt hij een eensgezinde gemeente met snaren die op een lier gestemd zijn. Hij spreekt van het ene brood dat ze samen breken, en noemt het een medicijn van onsterfelijkheid. Hij schrijft ook dat ze moeten bidden voor mensen buiten de kerk, en zachtheid moeten tonen tegenover woede.

Het tweede is de vraag wie Jezus was. Er waren christenen die leerden dat Christus alleen maar leek mens te zijn. Zijn lijden was volgens hen schijn. Die richting kreeg later de naam docetisme, naar het Griekse woord voor “schijnen”. Ignatius schreef er fel tegen: Christus is werkelijk geboren, werkelijk gekruisigd en werkelijk opgestaan.

Tussen alle stelligheid door staat in de brief aan Efeze een zin die je niet zou verwachten. “Ik geef jullie geen bevelen alsof ik iemand ben” (vrij vertaald). Hij noemde zichzelf iemand die pas begon een leerling te zijn.

GODS TARWE

De brief aan Rome is anders dan de rest. Er staan nauwelijks waarschuwingen tegen dwaalleer in en bijna niets over bisschoppen. Het is de brief van een man die op weg is naar zijn dood, en die bang is dat goedbedoelende broeders hem zullen tegenhouden.

Hij smeekte hen: hinder mij niet te leven. Met leven bedoelde hij het leven bij God na zijn dood. Hij schreef dat het goed was om onder te gaan van de wereld naar God, zoals de zon ondergaat, om bij Hem op te staan. En hij gebruikte een beeld dat de kerk nooit meer is vergeten. Hij was tarwe van God, die door de tanden van de wilde dieren gemalen zou worden, zodat hij zuiver brood van Christus zou blijken te zijn.

Rond 180 citeerde Irenaeus van Lyon die zin al, in een boek tegen dwaalleraars. Hij noemde de naam van de schrijver niet. Hij schreef alleen dat iemand van de onzen, veroordeeld tot de dieren, het gezegd had: “Ik ben Gods tarwe” (vrij vertaald). Het is een van de oudste sporen van de brieven buiten de brieven zelf.

Ik vind dit een moeilijke brief. Hoe lees je iemand die zo naar de dood verlangt? Sommige lezers horen er een gezonde moed in, anderen iets wat op doodsverlangen lijkt. Christian History schrijft dat Ignatius Christus wilde navolgen tot in zijn sterven. Hij zag de arena als de plek waar hij eindelijk echt een leerling zou zijn.

En jij? Wat zou jij je broeders en zusters vragen, als je wist waar je reis eindigde?

Aan het slot vroeg hij de Romeinen te bidden voor de kerk in Syrië, die nu God als herder had in zijn plaats.

GOED NIEUWS IN TROAS

In Troas bereikte hem bericht uit Antiochië. De gemeente daar had vrede. Wat er precies aan de hand was geweest, schrijft hij niet. In elke brief had hij gevraagd te bidden voor de kerk in Syrië.

Hij schreef nog drie brieven: aan de gemeente van Filadelfia, aan de gemeente van Smyrna en aan Polycarpus persoonlijk. Hij vroeg hun alle drie om iemand naar Antiochië te sturen, om de gemeente daar geluk te wensen. Bij hem waren Philo, een diaken uit Cilicië, en Rhaius Agathopus. Burrhus uit Efeze bracht de brief naar Smyrna.

In de brief aan Smyrna schreef hij een zin die eeuwen later grote betekenis kreeg. “Waar de bisschop verschijnt, daar moet de gemeente zijn” (vrij vertaald). En hij voegde eraan toe: zoals waar Jezus Christus is, daar de katholieke kerk is. Het Griekse woord katholikos betekent algemeen of wereldwijd. Volgens Christian History is dit

het oudste bekende gebruik van de uitdrukking “katholieke kerk”. Bij Ignatius ging het om de hele kerk tegenover de plaatselijke gemeente, ver voordat er sprake was van een Rooms-Katholieke Kerk naast andere kerken.

In dezelfde brief zei hij iets over de dwaalleraars wat minder bekend is. Ze hadden geen zorg voor de liefde, schreef hij, niet voor de weduwe en niet voor de wees. Voor Ignatius hoorden juiste leer en zorg voor de zwakken bij elkaar.

De brief aan Polycarpus is de meest persoonlijke. Een bisschop schrijft een collega. “Sta vast als een aambeeld dat geslagen wordt” (vrij vertaald). Vergeet de weduwen niet. Kijk niet neer op slaven, mannen of vrouwen. Aan het eind verontschuldigt hij zich dat hij niet aan alle gemeenten kan schrijven. Hij moest onverwacht van Troas naar Neapolis varen.

Daar houden zijn eigen woorden op.

“ALS JULLIE IETS ZEKERS WETEN”

Het laatste spoor van Ignatius komt van Polycarpus. In een brief aan de gemeente van Philippi noemt hij de zalige Ignatius, samen met Zosimus en Rufus, als voorbeeld van volharding dat de Filippenzen met eigen ogen hadden gezien. Hij schrijft dat hij de brieven van Ignatius die hij had, met deze brief meestuurde. En hij vraagt de Filippenzen hem te laten weten of zij betrouwbaar nieuws over Ignatius en zijn metgezellen hadden.

Ik vind dat een ontroerende vraag. De vriend die de brieven bewaarde, wist zelf niet hoe het was afgelopen.

Een eerlijke kanttekening hoort erbij. Een deel van de onderzoekers houdt juist deze passages in de brief van Polycarpus voor een latere

toevoeging. Als zij gelijk hebben, valt een belangrijk vroeg bewijs voor Ignatius weg.

Wat gebeurde er in Rome? Eusebius schreef rond 325 dat Ignatius daar voedsel voor de wilde dieren werd. Hij bracht het voorzichtig, als iets wat verteld werd. Christian History zegt het nuchter: het is waarschijnlijk dat hij werd gedood, maar niet zeker, en de bijzonderheden zijn verloren gegaan. De Encyclopaedia Britannica houdt het op een dood in Rome rond 110.

De details die je vaak hoort, zijn veel later. Chrysostomus vertelde aan het eind van de vierde eeuw dat Ignatius stierf midden in het theater, terwijl de hele stad boven hem zat. Hij wordt gezien als de eerste die de marteldood in het Colosseum plaatst. Hiëronymus is de eerste die het over leeuwen heeft. Een martelaarsverhaal, waarvan het beste handschrift uit de tiende eeuw komt, doet alsof het door zijn reisgenoten Philo en Agathopus is geschreven. Het vertelt over een gesprek met keizer Trajanus zelf in Antiochië, over een zeereis via Philippi en de Adriatische Zee, en over een dood op 20 december. De Katholieke Encyclopedie van 1910 noemde dat verhaal al zwaar bewerkt. En de Byzantijnse kroniekschrijver Johannes Malalas, zesde eeuw, plaatst de marteldood zelfs in Antiochië, ten tijde van een zware aardbeving terwijl Trajanus in de stad was. Die aardbeving was er echt, in het jaar 115.

We hebben dus een vroege en eensgezinde overlevering dat hij in Rome stierf, en daaromheen verhalen die elkaar tegenspreken.

ZEVEN BRIEVEN EN EEUWEN VAN TWIJFEL

Je zou denken dat de brieven zelf tenminste vaststaan. Zo eenvoudig ligt het niet.

Eeuwenlang lazen christenen in Europa een verzameling van dertien brieven op naam van Ignatius. Daarvan waren er zes vals en

waren de andere zeven sterk aangevuld, waarschijnlijk in de vierde eeuw. Die zogenaamde lange recensie, recensie betekent hier tekstvorm, vertelde iets heel anders dan het origineel.

In de zestiende eeuw kwam er felle kritiek. Johannes Calvijn noemde de brieven waardeloos. Veel protestanten wantrouwden ze, omdat ze zo sterk de nadruk leggen op één bisschop aan het hoofd van een gemeente. Dat paste in de strijd van hun eigen tijd.

Toen begon het speurwerk. De Ierse aartsbisschop James Ussher, zelf protestant, vond een Latijnse vertaling van een kortere vorm en gaf die in 1644 uit. In 1646 publiceerde Isaac Voss de Griekse tekst van zes brieven. De Griekse brief aan Rome volgde pas in 1689, omdat die in een handschrift binnen een martelaarsverhaal bewaard was gebleven. Dit is de middenrecensie: de zeven brieven die Eusebius ook kende. In de jaren veertig van de negentiende eeuw verscheen nog een Syrische vorm met maar drie brieven, uitgegeven door William Cureton. Die wordt nu meestal gezien als een samenvatting.

Aan het eind van de negentiende eeuw leken twee geleerden de zaak te beslechten. Twee protestantse geleerden, Theodor Zahn en J. B. Lightfoot, toonden uitvoerig aan dat de zeven brieven van de middenrecensie echt waren. Hun werk bepaalde het onderzoek meer dan een eeuw.

Sinds 1979 is de vraag weer open. Robert Joly, en later de Duitsers Reinhard Hübner en Thomas Lechner, betoogden dat de zeven brieven een vervalsing zijn uit de jaren 160 tot 180, geschreven op naam van een martelaar om de positie van de bisschop te versterken. Timothy Barnes hield de brieven in 2008 wel voor echt, maar dateerde ze in de jaren veertig van de tweede eeuw. Volgens hem kende Ignatius de leer van een gnostische leraar die pas later actief was. En

Barnes vond dat de datering onder Trajanus van Eusebius geen gezag heeft.

In 2017 kwamen Duitstalige onderzoekers in het Beierse Benediktbeuern bij elkaar om erover te praten. De bundel die daaruit voortkwam, zet de standpunten naast elkaar. De een dateert de brieven rond 170. Een ander houdt het eerste kwart van de tweede eeuw voor het meest waarschijnlijk. Een derde wijst erop dat de ruzies over leiding in de brieven klinken als echte ruzies, met echte mensen.

Waar sta ik? Ik ben geen specialist in Grieks. Ik zie wel dat de meeste onderzoekers de zeven brieven nog altijd als echt beschouwen, en dat de datering onzeker is: ergens tussen ongeveer 110 en 140. Ik heb Ignatius in dit hoofdstuk daarom laten spreken als de schrijver van deze brieven. Maar je moet weten dat goede geleerden daar anders over denken.

BOTTEN OP WEG NAAR HUIS

Volgens Chrysostomus werden de resten van Ignatius teruggebracht naar Antiochië. Steden langs de weg droegen ze op hun schouders, zei hij in zijn preek. Ze zouden buiten de stadspoort zijn begraven. In de vijfde eeuw liet keizer Theodosius II ze volgens een latere geschiedschrijver overbrengen naar een voormalige tempel van de godin Tyche, die een kerk was geworden. Toen Antiochië in 637 in Arabische handen viel, zouden ze naar de kerk van San Clemente in Rome zijn gebracht. Of het werkelijk zijn botten waren, kan niemand meer nagaan.

Wat wel vaststaat, is dat christenen hem nooit zijn vergeten. De Rooms-Katholieke Kerk, de anglicanen, de lutheranen en de Syrische kerken gedenken hem op 17 oktober, de oude gedenkdag van Antiochië. De Oosters-Orthodoxe Kerk doet dat op 20 december.

Protestanten die hem lang wantrouwden, vinden bij hem woorden over Christus die werkelijk mens werd. Katholieken en orthodoxen lezen bij hem hoe vroeg de bisschop het middelpunt van de gemeente was. Pinkstergelovigen en evangelischen kunnen bij hem lezen over een stem van de Geest die midden in een samenkomst klonk. Ze lezen allemaal dezelfde zeven brieven.

WATER DAT SPREEKT

In de brief aan Rome staat nog een beeld, vlak na de tarwe. Ignatius schreef dat zijn begeerte gekruisigd was. Er brandde in hem geen vuur meer voor de dingen van deze wereld. Wat er wel in hem was, noemde hij levend water. Dat water sprak, schreef hij, en het zei van binnenuit één ding tegen hem.

“Kom naar de Vader” (vrij vertaald).

Een gevangene in Smyrna, tussen tien soldaten, op weg naar een arena die hij nog niet had gezien. En vanbinnen een stem als stromend water, die hem naar huis riep.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Ignatius was een vroege bisschop van Antiochië (Eusebius rond 325, Chrysostomus eind vierde eeuw); hij werd als gevangene naar Rome gebracht en schreef onderweg brieven aan gemeenten in Klein-Azië en aan Rome (Eusebius, Irenaeus rond 180 kende een zin uit de brief aan Rome, Polycarpus); er bestaat een vroege en eensgezinde overlevering dat hij in Rome door wilde dieren stierf; de middenrecensie van zeven brieven is de vorm die Eusebius kende; de lange recensie van dertien brieven is een latere bewerking.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: alles over de reis, de tien soldaten, de afgevaardigden, de roep met “Gods ei-

gen stem” in Filadelfia en het nieuws uit Antiochië komt uit zijn eigen brieven; het gesprek met Trajanus, de zeereis na Philippi en de sterfdatum 20 december komen uit een martelaarsverhaal dat in een handschrift uit de tiende eeuw is overgeleverd; het theater en de terugkeer van de resten naar Antiochië komen van Chrysostomus; de leeuwen van Hiëronymus; de verplaatsing van de relieken van latere geschiedschrijvers.

Onbevestigd: dat hij het kind was dat Jezus in Zijn armen nam; dat Petrus hem aanstelde; dat hij een leerling van Johannes was; de reden van zijn arrestatie en waarom hij naar Rome moest; het jaar van zijn dood (traditie onder Trajanus, 98 tot 117; voorstellen lopen van rond 110 tot in de jaren 140); de plaats van zijn dood (Malalas, zesde eeuw, noemt Antiochië); of hij werkelijk gedood werd; of de relieken in Rome echt van hem zijn; of de passages over Ignatius in de brief van Polycarpus origineel zijn.

Duiding: de meeste onderzoekers houden de zeven brieven voor echt en dateren ze in de eerste helft van de tweede eeuw. Een serieuze minderheid, vooral in Duitsland (Joly 1979, Hübner, Lechner, later anderen), ziet ze als een vervalsing uit 160 tot 180. In dit hoofdstuk wordt Ignatius als schrijver behandeld, met die kanttekening.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Eusebius, Kerkgeschiedenis 3.36 (Engelse vertaling, CCEL)
2. Eusebius, Kerkgeschiedenis boek 3 (New Advent)
3. Ignatius aan de Romeinen, vertaling Lightfoot (Early Christian Writings)
4. Ignatius aan de Filadelfiërs, vertaling Lightfoot
5. Ignatius aan de Smyrneeërs, vertaling Lightfoot
6. Ignatius aan de Efeziërs, vertaling Lightfoot
7. Ignatius aan Polycarpus, vertaling Lightfoot
8. Polycarpus aan de Filippenzen, vertaling Lightfoot

9. Johannes Chrysostomus, Homilie op de heilige Ignatius (New Advent)
10. Martelaarsakte van Ignatius (New Advent)
11. Catholic Encyclopedia (1910), "St. Ignatius of Antioch"
12. Early Christian Writings, overzicht Ignatius (met W. R. Schoedel)
13. Christian History / Christianity Today, "Ignatius of Antioch"
14. Encyclopaedia Britannica, "Saint Ignatius of Antioch"
15. Timothy D. Barnes, "The Date of Ignatius", The Expository Times 120 (2008)
16. Jonathon Lookadoo, recensie van Bauer en Von Möllendorff (red.), Die Briefe des Ignatios von Antiochia (2019)
17. Catalogus aardbevingen Dode Zee, Antiochië 115 en Malalas
18. Wikipedia, "Ignatius of Antioch" (startpunt)
19. Wikipedia, "Antioch" (startpunt)

Polycarpus van Smyrna: de oude man die zesentachtig jaar diende

Het stadion van Smyrna zat vol. Op een zaterdag in februari werd een oude man naar binnen gebracht. Hij was 's avonds laat gearresteerd op een boerderij buiten de stad, op een ezel naar binnen gereden en onderweg uit een wagen geduwd. Nu stond hij voor de Romeinse landvoogd, de proconsul van de provincie Asia.

De proconsul gaf hem een uitweg. Hij moest zweren bij de geest van de keizer en Christus vervloeken. Dan mocht hij gaan. De oude man antwoordde: "Zesentachtig jaar heb ik Hem gediend, en Hij heeft mij nooit kwaad gedaan." En hij vroeg hoe hij zijn Koning, die hem gered had, zou kunnen lasteren.

Die woorden kennen we uit een brief die de christenen van Smyrna kort na zijn dood schreven aan de gemeente van Philomelium, een stadje verder landinwaarts. Het is het oudste verslag van een christelijke marteldood dat bewaard is gebleven, buiten het boek Handelingen. Wie het leest, merkt dat het geschreven is door mensen die erbij waren, of die de ooggetuigen kenden. Het verslag bevat ook wonderen. Die zal ik apart aanwijzen.

De oude man heette Polycarpus. Hij was bisschop van Smyrna, het huidige İzmir aan de westkust van Turkije. Hij leefde in een tijd waarin de laatste mensen die Jezus nog gezien hadden, stierven. Een jongen die naar hem luisterde, werd later een van de grote leraren van de kerk. Via die jongen weten we dat Polycarpus verhalen vertelde over de apostel Johannes.

Om te begrijpen waarom de menigte in het stadion zijn naam riep, moeten we terug naar die jongen.

OPGESCHREVEN IN EEN HART

Hij heette Irenaeus. Later werd hij bisschop van Lugdunum, het huidige Lyon in Frankrijk. Als volwassene schreef hij een brief aan een oude vriend, Florinus, die volgens hem afgedwaald was van de leer van de apostelen. Eusebius van Caesarea, de eerste grote geschiedschrijver van de kerk, nam rond 325 een stuk van die brief over in zijn Kerkgeschiedenis.

Irenaeus herinnert Florinus aan hun jeugd. Als jongen had hij hem gezien in Klein-Azië, bij Polycarpus. Hij weet nog precies waar Polycarpus zat als hij sprak, hoe hij binnenkwam en wegging, hoe hij eruitzag. Hij herinnert zich vooral wat Polycarpus vertelde over zijn omgang met Johannes en met anderen die de Heer gezien hadden. Irenaeus luisterde, schrijft hij, en noteerde het “niet op papier, maar in mijn hart” (vrij vertaald).

Ik vind dit een van de mooiste zinnen uit de vroege kerk. Een oude man vertelt. Een jongen luistert. Een halve eeuw later weet die jongen het nog.

Irenaeus voegt er iets aan toe. Als Polycarpus iets hoorde wat tegen de leer van de apostelen inging, hield hij zijn oren dicht. Dan riep hij uit dat God hem wel tot een vreemde tijd had laten leven, en liep hij weg. Het is een herinnering van één man, opgeschreven tientallen

jaren later en met een doel: Florinus terugroepen. Dat hoeft je niet weg te strepen. Je moet het wel weten.

EEN STAD IN DE PROVINCIE ASIA

Smyrna was een havenstad aan de Egeïsche Zee, in het westen van wat wij Turkije noemen. In de tijd van Polycarpus hoorde het bij het Romeinse rijk. De Romeinen noemden dit gebied de provincie Asia. Een proconsul bestuurde het namens de keizer, en hij sprak recht in zaken waar de doodstraf op stond.

Het verslag uit Smyrna laat zien hoe gevaarlijk het voor christenen kon worden. Een menigte in het stadion begon te roepen. Een plaatselijke ambtenaar ging zoeken. De proconsul sprak het vonnis uit, nadat iemand alleen had gezegd dat hij christen was. Wie bereid was bij de keizer te zweren en een offer te brengen, kon vrijkomen.

Zulke gemeenten hadden een bisschop als voorganger, samen met een groep oudsten, die presbyters heetten, en diakenen. Het woord bisschop betekende opziener. In Polycarpus' eigen brief zie je dat hij samen met de presbyters schreef. Hij stond aan het hoofd, met anderen naast zich.

DE MAN DIE MET JOHANNES SPRAK

Wanneer werd Polycarpus geboren? Niemand heeft het opgeschreven. Zijn uitspraak in het stadion over zesentachtig jaar dienen wordt vaak gelezen als zijn leeftijd. Het kan ook betekenen dat hij zesentachtig jaar eerder gedoopt was. Als hij rond 155 stierf en zesentachtig was, werd hij rond 69 geboren. Dat getal staat in veel boeken, maar het is een berekening.

Hetzelfde geldt voor zijn band met Johannes. Irenaeus schrijft rond 180 dat Polycarpus onderwezen was door apostelen, met veel mensen had gesproken die Christus gezien hadden, en door apostelen

in Asia tot bisschop van Smyrna was aangesteld. Tertullianus, een christelijke schrijver uit Carthago in Noord-Afrika, schreef rond 200 dat de kerk van Smyrna bijhield dat Johannes Polycarpus daar had aangesteld. Hiëronymus herhaalde het in 392.

Polycarpus zelf noemt Johannes in zijn bewaard gebleven brief niet. Alles wat we over zijn leerlingenschap weten, loopt dus via Irenaeus en de traditie van Smyrna. Het is een vroege en serieuze overlevering. Ik heb geen reden om eraan te twijfelen. Maar het blijft één spoor, en geen verslag van Polycarpus zelf.

Wat het betekent, zie je aan Irenaeus. Voor hem was Polycarpus een levende brug. Wie wilde weten wat de apostelen leerden, kon in Smyrna gaan luisteren naar een man die het van hen gehoord had.

“STA VAST ALS EEN AAMBEELD”

Rond het jaar 107, misschien iets later, kwam er een bijzondere gevangene door Smyrna. Het was Ignatius, bisschop van Antiochië in Syrië, het huidige Antakya in Turkije. Hij werd onder bewaking naar Rome gebracht om daar te sterven. Over hem gaat een eigen hoofdstuk in dit boek.

Ignatius ontmoette Polycarpus in Smyrna. Later, vanuit Troas aan de kust, schreef hij hem een persoonlijke brief. Hij moest plotseling verder varen naar Neapolis in Macedonië, en kon niet aan alle gemeenten schrijven. Hij vroeg Polycarpus om het voor hem te doen, en om een betrouwbare bode naar Syrië te sturen.

De brief staat vol raad van een oudere bisschop aan een jongere. Draag de zwakheden van allen, schrijft Ignatius. Zorg voor de weduwen. Bewaar de eenheid. En dan dat beeld: “Sta vast als een aambeeld dat geslagen wordt” (vrij vertaald). Een goede atleet, zegt Ignatius erbij, krijgt klappen en wint.

Polycarpus kon toen niet weten hoe goed dat beeld bij hem zou passen.

EEN BRIEF AAN PHILIPPI

Kort daarna kreeg Polycarpus post uit Philippi, een stad in Macedonië bij het huidige Kavala in Griekenland. Daar was een van de eerste gemeenten van Europa ontstaan, gesticht door de apostel Paulus. De christenen daar hadden Ignatius en zijn medegevangenen op doorreis ontvangen. Nu vroegen ze Polycarpus hun brief naar Syrië mee te sturen, en om de brieven van Ignatius die hij had.

Polycarpus schreef terug. Zijn brief is het enige geschrift van zijn hand dat bewaard is gebleven. Het is een kort, praktisch stuk. Hij stuurt de brieven van Ignatius mee en vraagt of de Filippenzen betrouwbaar nieuws hebben over Ignatius en de mensen die bij hem waren. Hij weet op dat moment dus nog niet zeker hoe het met Ignatius is afgelopen. Elders in de brief noemt hij hem al in één adem met andere getuigen, zoals Zosimus en Rufus, die nu bij de Heer zijn.

Hij is bescheiden over zichzelf. Hij kan, schrijft hij, niet tippen aan de wijsheid van Paulus, die hun zelf een brief had gestuurd. Hij wijst hen op die brief. Hij waarschuwt tegen geldzucht en noemt die het begin van alle kwaad. Hij is scherp tegen mensen die ontkennen dat Jezus in het vlees gekomen is, of die de opstanding en het oordeel ontkennen.

Het meest raakt mij een hoofdstuk over een man die Valens heette. Valens was presbyter geweest in Philippi en had zijn ambt misbruikt, blijkbaar met geld. Polycarpus is er verdrietig over, ook over de vrouw van Valens. Hij vraagt de gemeente hen te zien als afgedwaalde leden die teruggeroepen moeten worden, en hen geen

vijanden te noemen. Kort daarna citeert hij Paulus: *Word boos, maar zondig niet; laat de zon niet ondergaan over uw boosheid* (Efeze 4:26).

Hoe ga jij om met iemand in je gemeente die het vertrouwen beschaamd heeft? Polycarpus koos niet voor de makkelijke weg van vergeten, en ook niet voor uitstoten.

Het laatste deel van de brief is alleen in een oude Latijnse vertaling bewaard gebleven. Hiëronymus schreef in 392 dat de brief in zijn tijd nog werd voorgelezen in de kerkdiensten in Asia.

TWEE BISSCHOPPEN, TWEE PAASDATA

Op hoge leeftijd maakte Polycarpus een lange reis, naar Rome. Daar was Anicetus bisschop. Volgens Vatican News vond die reis rond eind 154 plaats. Een precieze datum geeft geen vroege bron.

De christenen van Asia vierden Pasen op de veertiende dag van de Joodse maand Nisan, de dag van het Joodse Pesach, op welke weekdag die ook viel. In Rome vierde de kerk het op een zondag. Polycarpus en Anicetus spraken erover. Irenaeus vertelt wat er gebeurde, in een brief die hij rond 190 schreef aan een latere bisschop van Rome, Victor, en die Eusebius heeft bewaard.

Anicetus kon Polycarpus niet overtuigen. Polycarpus kon Anicetus ook niet overtuigen. Ze bleven allebei bij de gewoonte die ze van hun voorgangers hadden ontvangen. En toen liet Anicetus Polycarpus in de gemeente van Rome de eucharistie leiden, de viering van het avondmaal. Ze gingen in vrede uit elkaar.

Irenaeus vertelde dit niet zomaar. Victor wilde de kerken van Asia uitsluiten omdat ze vasthielden aan hun paasdatum. Irenaeus hield hem dit verhaal voor: vroeger konden twee bisschoppen het oneens zijn en toch samen aan de tafel van de Heer staan. Ik schrijf het op

voor lezers uit heel verschillende kerken. Het lijkt me een goed verhaal om te bewaren.

“IK KEN JE”

In Rome bracht Polycarpus volgens Irenaeus veel mensen terug die door leraren als Marcion en Valentinus waren meegetrokken. Irenaeus vertelt over een ontmoeting tussen de twee mannen. Marcion vroeg Polycarpus of hij hem kende. Polycarpus antwoordde: “Ik ken je, eerstgeborene van satan.” Het is een hard woord, en het is hetzelfde woord dat Polycarpus in zijn eigen brief gebruikt voor wie de opstanding loochent. Irenaeus bracht het als voorbeeld van hoe de apostelen en hun leerlingen weigerden te praten met mensen die de waarheid verdraaiden.

Irenaeus geeft ook een verhaal door dat hij had van mensen die het Polycarpus hadden horen vertellen. Johannes zou in Efeze een badhuis zijn binnengegaan, Cerinthus daar hebben zien zitten, een leraar met afwijkende opvattingen over Christus, en meteen weer zijn weggegaan. Dat verhaal is overlevering uit de tweede of derde hand. Het past bij het beeld van Polycarpus die zijn oren dichthield. Of het zo gebeurd is, kan niemand meer nagaan.

EEN KUSSEN IN BRAND

Terug naar Smyrna, enkele jaren na de reis naar Rome. De brief van de gemeente vertelt het verdere verloop.

Er was een vervolging uitgebroken. Een jonge man, Germanicus, had in de arena moedig tegenover de wilde dieren gestaan. Daarna begon de menigte te roepen dat Polycarpus gezocht moest worden. Een Frygiër, Quintus, had zichzelf aangegeven en anderen meegetrokken. Toen hij de dieren zag, brak hij en offerde. De schrijvers

zeggen er nuchter bij dat ze mensen die zichzelf aangeven niet prijzen, want zo leert het evangelie niet.

Polycarpus zelf wilde in de stad blijven. Op aandringen van velen ging hij naar een landhuis buiten de stad. Daar deed hij volgens de brief bijna niets anders dan bidden, dag en nacht, voor iedereen en voor de kerken over de hele wereld.

Drie dagen voor zijn arrestatie zag hij, zo vertelt de brief, in een visioen zijn kussen in brand staan. Hij zei tegen de mensen bij hem dat hij levend verbrand zou worden. Dit visioen kennen we alleen uit dit verslag. De schrijvers zagen het achteraf als een voorspelling die uitkwam.

De soldaten grepen twee jongens van zijn huishouding. Een van hen sloeg onder marteling door. Een politieambtenaar die Herodes heette, ging op pad met ruiters, op een vrijdag rond etenstijd, gewapend alsof ze een rover kwamen halen. Polycarpus kon nog vluchten, maar wilde niet. Volgens de brief zei hij dat de wil van God moest geschieden. Hij liet de mannen eten en drinken geven en vroeg om een uur om te bidden. Het werden er twee. Een aantal soldaten had spijt, schrijft de gemeente, dat ze een zo oude en godvrezende man kwamen arresteren.

“ZESENTACHTIG JAAR”

Hij werd op een ezel naar de stad gebracht. Herodes en diens vader Nicetes namen hem in hun wagen en probeerden hem over te halen. Wat was er voor kwaad in om “Heer Caesar” te zeggen en een offer te brengen? Toen hij weigerde, duwden ze hem uit de wagen. Hij bezeerde zijn been en liep verder alsof er niets was.

Bij het binnenkomen van het stadion klonk er volgens de brief een stem uit de hemel, die hem opriep sterk te zijn en zich als een man te gedragen. Niemand zag wie sprak, schrijven ze, maar de gelovigen

die er waren hoorden het. Ook dit is een wonderement dat alleen dit verslag kent.

Dan volgt het verhoor. De proconsul, volgens een latere aantekening Statius Quadratus, vraagt hem om zijn leeftijd te respecteren. Hij moet zeggen: weg met de goddelozen. Heidenen noemden christenen goddeloos, omdat ze de goden van de stad niet vereerden. Polycarpus kijkt de menigte aan, wijst met zijn hand naar hen en zegt het: weg met de goddelozen. Dan komt zijn antwoord over de zesentachtig jaar.

Hij zegt tegen de proconsul dat hij christen is. Als de proconsul wil weten wat dat inhoudt, wil hij het uitleggen. Tegen het volk wil hij zich niet verdedigen. Christenen hebben geleerd, zegt hij, de overheid die door God is ingesteld te eren, zolang dat hun geweten niet schaadt. Op de dreiging met dieren en vuur antwoordt hij dat het vuur van de proconsul kort brandt, en dat er een ander oordeel komt.

Een heraut roept drie keer in het stadion dat Polycarpus heeft bekend christen te zijn. De menigte, heidenen en Joden uit Smyrna, schreeuwt dat hij de vader van de christenen is, die de goden afbreekt. Ze willen een leeuw. Filippus, de functionaris die de spelen leidde, weigert: de diereengevechten zijn voorbij. Dan willen ze vuur.

EEN VUUR ALS EEN ZEIL

Het hout kwam uit werkplaatsen en badhuizen. De brief noemt Joden die ijverig meehielpen. Het verslag spreekt over de Joden in Smyrna in harde woorden. Voor een christelijke lezer van nu is het goed om te weten dat dit één verslag is, van één gemeente, in een tijd van spanning tussen synagoge en kerk. Het vertelt wat zij zagen, niet wat alle Joden dachten.

Polycarpus trok zijn kleren uit en probeerde zelf zijn schoenen los te maken. Ze wilden hem vastspijkeren. Hij zei dat Hij die hem de kracht gaf het vuur te verdragen, hem ook zou laten blijven staan. Ze bonden hem vast. De brief geeft zijn laatste gebed weer, een lang dankgebed aan God, de Vader van Jezus Christus, omdat hij waardig gekeurd was om de beker van Christus te delen.

Toen het vuur werd aangestoken, gebeurde er volgens de ooggetuigen iets vreemds. De vlammen vormden een boog om hem heen, als een zeil dat bol staat van de wind. Zijn lichaam leek niet op brandend vlees, maar op brood dat gebakken wordt, of op goud in een oven. Ze roken een zoete geur, als van wierook.

Omdat het vuur hem niet doodde, stak een beul hem met een dolk. Volgens de handschriften kwam er een duif uit en zoveel bloed dat het vuur doofde. Eusebius, die deze passage rond 325 overnam, noemt alleen het bloed en geen duif. Sommige geleerden, onder wie de Engelse bisschop Joseph Lightfoot, denken daarom dat de duif later is toegevoegd. Anderen denken dat Eusebius haar juist wegliet. Alle bewaard gebleven handschriften van de brief zelf hebben haar.

Wat moet je met zulke verhalen? Ik geef ze door zoals ze geschreven zijn. De schrijvers zeggen zelf dat het een wonder was dat aan hen gegeven werd om te zien. Geen andere bron kan het bevestigen. De kerkhistoricus Philip Schaff noemde het verslag het oudste en eenvoudigste van alle martelaarsakten, met enkele trekken van legende.

ZATERDAG 23 FEBRUARI, MAAR WELK JAAR?

Aan het eind van de brief staat een datum. Polycarpus stierf op de tweede dag van de maand Xanthikos, op de grote sabbat, om het achtste uur. In de meeste uitgaven staat daarbij de Romeinse datum

zeven dagen voor de kalenden van maart: 23 februari. Proconsul was Statius Quadratus.

Het jaar staat er niet bij. Eusebius plaatste de dood rond 325 onder de keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus, dus na 161, en noemde in zijn kroniek 166 of 167. Hiëronymus volgde hem. Lange tijd gold dat als de datum.

In 1864 rekende de Franse geleerde William Waddington uit, met behulp van een redevoering van de schrijver Aelius Aristides, wanneer Statius Quadratus proconsul van Asia was. Hij kwam uit op 154 tot 155. In 155 viel 23 februari op een zaterdag. Veel geleerden volgden hem. Anderen kwamen door een andere uitleg van de grote sabbat op 22 februari 156. Weer anderen houden het op de jaren zestig van de tweede eeuw, of zelfs op 177. En de onderzoeker Candida Moss stelde in 2010 voor dat de brief zelf pas rond 200 of later geschreven is.

Er is nog een knoop. Volgens Eusebius werd Anicetus pas rond 156 of 157 bisschop van Rome. Dan kan Polycarpus hem moeilijk in 154 bezocht hebben en in 155 gestorven zijn. Een van de jaartallen klopt dus niet precies.

Ik schrijf in dit boek “155 of 156”, omdat de meeste geleerden daarvoor kiezen. Maar het blijft een berekening op grond van een slotzin waarvan sommigen denken dat hij later is toegevoegd.

KOSTBAARDER DAN GOUD

Nicetes vroeg de proconsul het lichaam niet vrij te geven, zodat de christenen er geen eer aan konden bewijzen. Een centurion liet het verbranden. De christenen verzamelden daarna de beenderen. Ze waren voor hen kostbaarder dan edelstenen en fijner dan goud, schreven ze. Ze legden ze op een passende plaats. Daar wilden ze

elk jaar samenkomen om de verjaardag van zijn martelaarschap te vieren.

Dit is een van de vroegste getuigenissen van wat later de verering van martelaren werd. De schrijvers maakten er zelf onderscheid in. Christus aanbidden ze, schrijven ze, omdat Hij de Zoon van God is. De martelaren hebben ze lief als leerlingen en navolgers van de Heer. Ze telden Polycarpus als de twaalfde martelaar in Smyrna, samen met christenen uit Philadelphia, het huidige Alaşehir.

De brief kende een eigen weg. Een zekere Evarestus schreef hem. Aan het eind staat hoe hij werd overgeschreven: door Gaius uit de papieren van Irenaeus, daarna door Socrates in Korinthe, en later door een Pionius, die zei dat Polycarpus hem in een visioen had gewezen waar de tekst lag. Onder de naam van die Pionius ging later ook een Leven van Polycarpus rond, waarschijnlijk uit de vierde eeuw. De Engelse geleerde Lightfoot vond het als historische bron zonder waarde. Wat daarin staat over zijn jeugd, heb ik in dit hoofdstuk niet gebruikt.

Rooms-katholieken, orthodoxen, anglicanen en lutheranen gedenken hem nog steeds op 23 februari. Kerken zonder heiligenkalender kennen hem vooral om zijn antwoord in het stadion.

Wat bleef er van hem over? Eén brief, een paar herinneringen van een leerling en een verslag van zijn dood. Het is weinig. Maar ergens in Lyon zat rond 180 een bisschop die zich nog kon herinneren hoe een oude man in Smyrna zat als hij over Johannes vertelde, en welke plek in de kamer dat was.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Polycarpus was in de eerste helft van de tweede eeuw bisschop van Smyrna; Ignatius van Antiochië schreef hem een brief vanuit Troas (ca. 107 tot 110);

Polycarpus schreef een brief aan de gemeente van Philippi, samen met zijn presbyters, en stuurde de brieven van Ignatius mee; hij bezocht Rome toen Anicetus daar bisschop was, besprak met hem de paasdatum, ze werden het niet eens en scheidden in vrede (Irenaeus rond 190, bewaard door Eusebius rond 325, en Hiëronymus 392); hij stierf als martelaar in Smyrna door verbranding, op een 23 februari onder proconsul Statius Quadratus; zijn gemeente schreef daar kort na een verslag over.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn leerling-schap bij de apostel Johannes en zijn aanstelling door apostelen (Irenaeus rond 180, Tertullianus rond 200, Hiëronymus 392; Polycarpus noemt Johannes zelf niet); de herinneringen van Irenaeus aan hoe Polycarpus sprak en zijn oren dichthield; de woorden tegen Marcion; het verhaal van Johannes en Cerinthus in het badhuis (overlevering uit tweede hand); het visioen van het brandende kussen, de stem uit de hemel, het vuur dat een boog vormde en de zoete geur (alleen uit het martelaarsverslag); het Leven van Polycarpus van Pionius (vierde eeuw, als bron onbetrouwbaar).

Onbevestigd: zijn geboortejaar (rond 69 is een berekening); het jaar van zijn dood (155 of 156 volgens de meeste geleerden, 166 of 167 volgens Eusebius, door enkelen later); de duif die uit zijn zijde kwam (ontbreekt bij Eusebius); de vraag of de dateringsregel aan het eind en sommige wonderelementen later zijn toegevoegd; het voorstel van Candida Moss (2010) dat het verslag zelf pas rond 200 of later geschreven is.

Duiding: of de stem, het vuur en de geur wonderen van God waren, is een geloofsvraag. Het verslag zegt eerlijk dat het de ervaring van de gelovigen weergeeft.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Het Martyrium van Polycarpus (Ante-Nicene Fathers, New Advent)
2. Polycarpus, Brief aan de Filippenzen (New Advent)
3. Polycarpus, Brief aan de Filippenzen, vertaling Lake (Early Christian Writings)
4. Ignatius, Brief aan Polycarpus (New Advent)
5. Irenaeus, Tegen de ketterijen III.3 (New Advent)
6. Eusebius, Kerkgeschiedenis V.20, brief aan Florinus (BKV, Universiteit Fribourg)
7. Eusebius, Kerkgeschiedenis IV (New Advent)
8. Tertullianus, De praescriptione haereticorum (New Advent)
9. Hiëronymus, De viris illustribus (New Advent)
10. Catholic Encyclopedia, "St. Polycarp" (Catholic Answers)
11. Kirsopp Lake, inleiding op het Martyrium van Polycarpus (Early Christian Writings)
12. Philip Schaff, History of the Christian Church II (CCEL)
13. Encyclopedia of the Bible, "Martyrdom of Polycarp" (Biblical-Training)
14. Bart Ehrman blog, inleiding op het Martyrium van Polycarpus
15. Bart Ehrman blog, over de duif in het Martyrium
16. Christian History, "The Unforgettable Martyrdom" (2008)
17. Vatican News, Heilige Polycarpus, 23 februari
18. Wikipedia, "Polycarp"
19. Wikipedia, "Martyrdom of Polycarp"

Justinus Martyr: de filosoof die zijn mantel hield

Rome, rond het jaar 165. Voor de stadsprefect staat een groepje christenen. De prefect heet Quintus Junius Rusticus. Hij is geen ruwe soldaat. Hij is een Stoïcijns filosoof en de leraar van keizer Marcus Aurelius, die hem in zijn Overpeinzingen met dank noemt.

Rusticus richt zich eerst tot een van hen. “Gehoorzaam meteen de goden en onderwerp je aan de keizers,” zegt hij, zo staat het in het verslag van het proces (vrij vertaald). De man antwoordt dat niemand iets te verwijten valt die de geboden van Jezus Christus volgt. Dan wil de prefect weten waar de christenen samenkomen. Het antwoord is nuchter. Christenen komen samen waar ze willen, zegt hij, want God is niet aan één plek gebonden. Als Rusticus doorvraagt, noemt hij zijn adres. Hij woont boven een zekere Martinus, bij het Timiotinische badhuis. Hij is nu voor de tweede keer in Rome, en een andere samenkomst dan daar kent hij niet.

De man heet Justinus. Hij was filosoof, en in zekere zin bleef hij dat zijn hele leven. Hij had de grote scholen van zijn tijd afgelopen en vond pas rust bij de profeten van Israël en bij Jezus. Hij schreef aan de keizer om de christenen te verdedigen. Van zijn hand hebben

we de oudste beschrijving van een christelijke zondagsdienst die bewaard is gebleven. De kerk gaf hem later een bijnaam die bijna zijn achternaam werd: Martyr, getuige.

Het verslag van dat proces heet de Acta Justini, de handelingen van Justinus. Wie het schreef en wanneer, weten we niet. Er bestaan meerdere versies van, en geleerden zijn het niet eens over welke de oudste is. Wel rekenen ze het al lang tot de betrouwbare martelaarsakten uit de vroege kerk.

Zijn verhaal begint ruim zestig jaar eerder, in een stad met een nieuwe naam.

EEN STAD MET EEN NIEUWE NAAM

In het jaar 72 gaf keizer Vespasianus een stad in Samaria de naam van zijn familie: Flavia Neapolis, de nieuwe stad van de Flaviërs. Ze lag ongeveer twee kilometer van het Sichem uit de Bijbel, dat de Romeinen datzelfde jaar verwoestten. Vandaag heet de stad Nablus. Ze ligt op de Westelijke Jordaanoever.

Daar werd rond het jaar 100 Justinus geboren. Het precieze jaar kent niemand. Hij stelde zichzelf later aan de keizer voor als zoon van Priscus en kleinzoon van Bacchius, afkomstig uit Flavia Neapolis in Palestina. Meer vertelt hij niet over zijn familie. Priscus is een Latijnse naam, Bacchius een Griekse. Sommige historici lezen daarin banden met Rome, maar dat blijft gissen. Historici gaan ervan uit dat hij uit een Griekse familie kwam.

Hij groeide op in een rijk dat christenen wantrouwde. In zijn eerste brief aan de keizer zou Justinus zeggen dat hij schreef namens mensen uit alle volken die onrechtvaardig gehaat werden, en dat hij er zelf een van was. Zo ver was hij nog lang niet. Eerst zocht hij iets anders: waarheid over God.

VIER LERAREN EN EEN REKENING

Wat we over zijn jonge jaren weten, komt bijna helemaal uit één bron: zijn eigen boek *Dialog met Trypho*, dat hij rond 160 schreef. Daarin vertelt hij hoe hij langs de filosofen ging, de denkers die in die tijd onderwezen hoe je goed leeft en hoe de wereld in elkaar zit.

Eerst ging hij naar een Stoïcijn. Na een tijd merkte hij dat hij over God niets bijleerde. De leraar wist het zelf niet, zo schrijft Justinus, en vond zulke kennis ook niet nodig. Hij vertrok.

Daarna kwam een Peripateticus, een volgeling van Aristoteles. Na een paar dagen vroeg hij Justinus om zijn lesgeld vast te leggen. Justinus vond dat geen echte filosoof en liet hem staan.

De derde was een Pythagoreeër. Die wilde eerst weten of Justinus muziek, sterrenkunde en meetkunde had gestudeerd. Zonder die vakken kon hij niet beginnen, zei de leraar. Justinus had ze niet gestudeerd en werd weggestuurd.

Ten slotte kwam hij bij de Platonisten, de leerlingen van Plato. Daar raakte hij vervuld van het nadenken over wat je niet kunt zien. Hij dacht dat hij wijs werd. Hij verwachtte, schrijft hij met enige zelfspot, dat hij God binnenkort zou zien.

Ik lees dit gedeelte met een glimlach. De leraar die meteen over geld begint, de leraar die eerst een vooropleiding eist: het zijn herkenbare mensen. Justinus vertelt het om een punt te maken, dat hoort erbij. Maar hij laat ook zien wie hij was. Een jonge man die niet tevreden was met half werk, en die bleef vragen.

EEN VELD AAN ZEE

Op een dag wilde hij alleen zijn om na te denken. Hij liep naar een veld niet ver van de zee. Daar merkte hij dat een oude man hem

volgde. Wie die man was, vertelt Justinus niet. Ook de plaats noemt hij niet.

Ze raakten in gesprek. De oude man stelde vragen, en Justinus antwoordde als Platonist. Kan het verstand God zien? Ja, zei Justinus. De oude man trok dat stap voor stap in twijfel. Een ziel ziet God niet uit eigen kracht, zei hij. De ziel leeft omdat God wil dat ze leeft.

Toen Justinus vroeg waar hij dan wel de waarheid moest zoeken, wees de oude man hem op de profeten. Lang voor de filosofen hadden zij gesproken, vervuld met de Heilige Geest. Ze voorzegden wat zou gebeuren. En ze kondigden de Zoon van God aan, de Christus. De oude man raadde hem aan te bidden dat de poorten van het licht voor hem open zouden gaan. Dan ging hij weg.

Heb jij ooit een gesprek gehad dat je niet meer loslaat? Iemand die je nauwelijks kende, die een paar zinnen zei en verdween, en je bleef erover nadenken?

EEN VUUR IN DE ZIEL

“Meteen werd er een vuur in mijn ziel aangestoken,” schrijft Justinus over het moment na dat gesprek (vrij vertaald). Er kwam liefde in hem, zegt hij, voor de profeten en voor de mensen die vrienden van Christus waren. Hij overdacht de woorden van de oude man en kwam tot de slotsom dat dit de enige filosofie was die veilig en nuttig was.

Dit is zijn eigen verslag, opgeschreven tientallen jaren later en in de vorm van een gesprek. Niemand anders heeft het gesprek bij de zee gezien, en we kunnen het dus niet controleren. Wanneer en waar het gebeurde, weten we niet. Het Christian History Institute noemt het jaar 132 bij benadering. Vaak wordt Efeze genoemd, in het westen van het huidige Turkije, maar zeker is dat niet.

In een ander geschrift, zijn tweede apologie, vertelt Justinus nog iets dat bij zijn bekering hoort. Toen hij nog Platonist was, hoorde hij hoe christenen werden belasterd. Maar hij zag ook hoe ze de dood tegemoet gingen zonder angst. Mensen die alleen voor genot leefden, zouden de dood niet zo ontvangen, redeneerde hij. Zo begon het verdachtmaken van christenen voor hem niet meer te kloppen.

Wat hij niet deed, is opvallend. Hij legde zijn filosofenmantel niet af. In het begin van de *Dialog* wordt hij op straat aangesproken als filosoof, juist vanwege die kleding. Eusebius, de kerkhistoricus die rond 325 schreef, zegt dat Justinus het Woord van God verkondigde “in de gedaante van een filosoof” (vrij vertaald). Hij was filosoof gebleven, zei Justinus zelf, omdat hij eindelijk de ware filosofie had gevonden.

TWEE DAGEN IN DE ZUILENGANG

Datzelfde boek, de *Dialog met Trypho*, opent met een ontmoeting. Justinus wandelt in een zuilengang. Een man spreekt hem aan. Hij heet Trypho en is een Hebreëer. Hij is gevlucht voor de oorlog die kort daarvoor in Judea was gevoerd, en woont nu meestal in Griekenland, vooral in Korinthe.

Die oorlog was de opstand van Bar Kochba tegen keizer Hadrianus, van 132 tot ongeveer 135. Rome sloeg haar neer. Jeruzalem werd herbouwd als Romeinse kolonie met de naam Aelia Capitolina, en Joden mochten de stad niet meer in. Justinus schrijft in zijn eerste apologie dat Bar Kochba in die oorlog alleen christenen liet straffen, als ze Jezus niet wilden verloochenen. Voor Joden en voor christenen waren het dus allebei pijnlijke jaren, op een verschillende manier.

Waar het gesprek plaatsvond, zegt de *Dialog* niet. Eusebius schrijft rond 325 dat het in Efeze was. Het boek beschrijft twee dagen van

discussie, over de wet van Mozes, over de profeten en over de vraag of Jezus de Christus is. Trypho is geen stroman. Hij antwoordt dat Justinus een Christus heeft verzonnen, en dat hij beter bij Plato had kunnen blijven. De toon is op plaatsen scherp, van beide kanten. Het boek is geschreven als een literair gesprek. Of het precies zo gevoerd is, kunnen historici niet nagaan.

Het einde is warm. Trypho zegt dat ze meer gevonden hebben dan ze hadden verwacht, en vraagt Justinus hen als vrienden te gedenken. Justinus staat op het punt om met een schip te vertrekken. Ze wensen hem een veilige reis. Hij bidt voor hen.

Twee mannen die het diep met elkaar oneens zijn, en die als vrienden uit elkaar gaan. In de eeuwen daarna is het tussen kerk en synagoge vaak anders gegaan.

EEN SCHOOL BOVEN HET BADHUIS

In de jaren dat keizer Antoninus Pius regeerde, tussen 138 en 161, woonde Justinus in Rome. Eusebius schrijft dat hij daar bloeide. Hij gaf er les, op de manier van een filosoof: mensen kwamen naar hem toe om te luisteren en te vragen. Zijn adres kennen we uit het proces: boven Martinus, bij het badhuis. Daar was, zo zei hij tegen de prefect, de enige samenkomst die hij kende. Het was dus een woning, en ook een leslokaal.

Een van zijn leerlingen was Tatianus. Irenaeus, bisschop van Lyon, schrijft rond 180 dat Tatianus een hoorder van Justinus was. Zolang hij bij Justinus bleef, zei Irenaeus, hield hij geen afwijkende ideeën aan. Na de dood van Justinus ging Tatianus zijn eigen weg en brak hij met de kerk. Het is een eerlijk detail. Ook een goede leraar heeft niet in de hand wat een leerling later doet.

Bij het proces vertelde een van de anderen, Euelpistus, dat hij het geloof had geleerd van zijn ouders in Cappadocië, in het midden van het huidige Turkije, en van het onderwijs van Justinus.

“JULLIE KUNNEN ONS DODEN”

Rond het jaar 155 deed Justinus iets wat weinig mensen durfden. Hij schreef een open brief aan de keizer. Zo'n verdediging heet een apologie. Hij richtte haar aan Antoninus Pius, aan diens zonen, aan de senaat en aan het hele Romeinse volk. Hij zette zijn eigen naam en die van zijn vader en grootvader eronder.

Zijn vraag was eenvoudig. Onderzoek wat christenen doen, en straf hen alleen als ze iets verkeerd gedaan hebben. Hij was niet bang voor de uitkomst. “Jullie kunnen ons doden, maar niet schaden,” schreef hij (vrij vertaald).

Hij beschreef ook hoe het leven van christenen veranderd was. Vroeger zochten ze ontucht, nu wilden ze rein leven. Vroeger deden ze aan toverij, nu wijdden ze zich aan God. Vroeger draaide alles om geld en bezit, nu brachten ze wat ze hadden bij elkaar en deelden het met wie gebrek had. Vroeger haatten ze mensen van andere volken, nu leefden ze met hen samen en baden ze voor hun vijanden.

Of de keizer de brief gelezen heeft, weten we niet. De brief bleef bewaard, en met die brief een venster op de kerk in Rome.

OP DE DAG VAN DE ZON

Aan het eind van zijn apologie doet Justinus iets onverwachts. Hij vertelt de keizer wat christenen eigenlijk doen als ze samenkomen.

Iemand die gedoopt is, schrijft hij, wordt naar de broeders gebracht. Samen bidden ze, voor zichzelf, voor de pasgedoopte en voor mensen overal. Daarna groeten ze elkaar met een kus. Dan worden brood en een beker wijn met water gebracht naar degene die

voorgaat. Hij dankt de Vader, door de Zoon en de Heilige Geest. Het volk antwoordt met Amen. Diakenen delen brood en wijn uit aan wie er is, en brengen het naar wie er niet bij kon zijn.

Over de gewone week schrijft hij dat christenen uit de stad en van het platteland samenkomen op de dag die de Romeinen de dag van de zon noemden. Er wordt voorgelezen uit wat Justinus de gedenkschriften van de apostelen noemt, of uit de profeten, zolang de tijd het toelaat. Dan spreekt de voorganger de mensen toe en spoort hen aan om na te doen wat ze gehoord hebben. Ze staan samen op om te bidden. Opnieuw komen brood, wijn en water op tafel. Wie het kan missen, geeft wat hij wil. Van die gaven zorgt de voorganger voor wezen en weduwen, voor zieken, voor gevangenen en voor vreemdelingen. En ze komen op zondag samen, legt hij uit, omdat God op de eerste dag de wereld maakte en Jezus Christus op die dag uit de dood opstond.

Het is de oudste beschrijving van een zondagse samenkomst die bewaard is gebleven. Rooms-katholieke en orthodoxe christenen herkennen er hun eucharistie in. Protestanten en evangelischen herkennen de lezing uit de Bijbel en de preek, pinkstergelovigen het samen opstaan om te bidden. Ik las het voor het eerst en dacht vooral aan die laatste zin over de gaven. Een kerk zonder gebouw, in een stad die haar niet moest, die toch vreemdelingen en gevangenen niet vergat.

ZAADJES VAN HET WOORD

Justinus had een vraag die hem niet losliet. Hoe kon het dat filosofen als Socrates zoveel waars hadden gezegd, lang voor Christus? Zijn antwoord had te maken met de naam die hij het liefst voor Christus gebruikte: het Woord, in het Grieks Logos. Filosofen gebruikten dat woord ook, voor de rede in alles.

Justinus leerde dat het Woord als zaad over alle mensen was uitgestrooid. Wie iets waars zei, deelde daarin, maar slechts gedeeltelijk. In Christus was het Woord helemaal gekomen. Zo kon hij in zijn eerste apologie schrijven dat Socrates en Heraclitus, al werden ze voor goddelozen gehouden, eigenlijk bij Christus hoorden. En in zijn tweede apologie schreef hij dat alles wat ergens door mensen goed gezegd was, aan de christenen toebehoorde.

Het klinkt groots. Toch hield hij zelf afstand van Plato. Hij schreef dat Plato's leer niet vreemd was aan die van Christus, maar er ook niet in alles mee overeenkwam. Voor zichzelf koos hij duidelijk: "Ik streef er met al mijn kracht naar om als christen gevonden te worden" (vrij vertaald).

Over dit idee wordt in de kerken verschillend gedacht. Hij zelf zag geen tegenstelling. Hij was filosoof geweest om de waarheid te vinden, en hij had haar gevonden.

EEN VROUW, EEN LERAAR EN EEN CYNICUS

In Rome zag Justinus van dichtbij wat het kon kosten om christen te zijn. In zijn tweede apologie vertelt hij over een vrouw die christen werd en haar man verliet, omdat hij een losbandig leven bleef leiden. De man klaagde haar aan als christen. Daarna liet hij haar leraar, Ptolemaeus, oppakken. Toen Ptolemaeus voor de rechter Urbicus zei dat hij christen was, werd hij veroordeeld. Een man die Lucius heette protesteerde tegen het vonnis. Hij werd ook weggevoerd, en na hem nog een derde. We kennen hun namen alleen uit Justinus.

In dezelfde tekst schrijft hij dat hij verwacht zelf het slachtoffer te worden van zulke aanklagers. Hij noemt er een bij naam: Crescens, een filosoof van de Cynische school, die openlijk tegen de christenen sprak zonder te weten waarover hij het had. Justinus had hem in het openbaar vragen gesteld, en volgens hem bleek Crescens er niets

van te weten. Hij bood aan het gesprek over te doen in bijzijn van de vorst.

Zijn leerling Tatianus schreef later dat Crescens geprobeerd had Justinus, en ook hemzelf, de doodstraf te bezorgen. Eusebius trok rond 325 de conclusie dat Justinus door de listen van Crescens stierf. Of Crescens werkelijk achter de aanklacht zat die Justinus het leven kostte, zegt de akte van het proces niet. Het is goed mogelijk. Bewezen is het niet.

VOOR DE LERAAR VAN DE KEIZER

En zo staan we weer in de rechtszaal, onder keizer Marcus Aurelius, ergens tussen 162 en 168, de jaren dat Rusticus stadsprefect was. De meeste historici houden het op ongeveer 165.

Het verslag noemt zes mensen naast Justinus. Chariton zei dat hij christen was door Gods gebod. Charito, de enige vrouw, zei dat ze christen was door Gods genade. Euelpistus was een slaaf van de keizer. Hij zei dat hij door Christus vrij was gemaakt. Hierax kwam uit Iconium in Frygië, het huidige Konya in Turkije. Zijn ouders waren overleden, en hij zei dat Christus zijn ware vader was. Paeon had het geloof van zijn ouders ontvangen. Liberianus zei eenvoudig dat hij de enige ware God aanbad.

Rusticus vroeg Justinus nog wat hij geloofde. Justinus antwoordde dat hij alle leren had leren kennen, en zich ten slotte had aangesloten bij de christenen. Hij aanbad de ene God die alles gemaakt had, en Jezus Christus, de Zoon van God, over Wie de profeten gesproken hadden.

De prefect waarschuwde dat wie weigerde te offeren, gezeseld en onthoofd zou worden. Justinus antwoordde dat hij hoopte, door te volharden, Gods gaven te ontvangen. Het vonnis kwam. Ze werden gezeseld en naar de gewone plaats gebracht, en daar onthoofd.

Sommige latere handschriften vertellen dat Justinus stierf door een gifbeker, zoals Socrates. De Engelse vertalers van de kerkvaders noemden dat in de negentiende eeuw al een latere toevoeging: Grieken gaven een filosoof graag zo'n dood.

ZEVEN LICHAMEN

Wat bleef er? Een paar boeken. Eusebius noemde rond 325 een hele lijst, maar de meeste zijn verloren gegaan. Twee apologieën en de *Dialog met Trypho* zijn er nog. Andere geschriften die lang op zijn naam stonden, gelden nu als niet van hem.

In de rooms-katholieke kerk, de orthodoxe kerken, de anglicaanse kerk en de lutherse kerken wordt hij herdacht op 1 juni. Een kerk in Sacrofano, vlak bij Rome, zegt zijn relieken te hebben, en ook op Malta worden botten aan hem toegeschreven. Of dat klopt, is niet na te gaan.

Wat ik bijzonder vind aan Justinus, is hoe gewoon zijn plek was. Geen kerkgebouw, geen titel. Een kamer boven een badhuis, waar wie wilde binnen kon lopen met een vraag. Een filosoof die zijn mantel hield, omdat hij bleef zoeken naar waarheid en vond dat hij haar in Christus gevonden had. Zou jij durven uitleggen wat je gelooft aan iemand die het niet wil horen, met je naam en adres erbij?

Het verslag van het proces eindigt niet bij de prefect. Het eindigt bij een paar gelovigen van wie we de namen niet kennen. In stilte haalden zij de lichamen op en legden ze op een passende plek te ruste.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): afkomst uit Flavia Neapolis (eigen Eerste Apologie, herhaald door Eusebius rond 325); verblijf en onderwijs in Rome onder Antoninus Pius; Tatianus als

leerling (Tatianus zelf en Irenaeus rond 180); de Eerste en Tweede Apologie en de *Dialoog met Trypho* als eigen werken; de beschrijving van doop en zondagsdienst in de Eerste Apologie; de vijandschap van de Cynicus Crescens (Justinus zelf en Tatianus); dood als martelaar in Rome onder stadsprefect Junius Rusticus (162 tot 168), waarschijnlijk rond 165.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn tocht langs vier filosofische scholen, de oude man bij de zee en zijn bekering (alleen *Dialoog met Trypho*); dat het moed van christenen tegenover de dood hem aan het denken zette (Tweede Apologie); het gesprek met Trypho en de plaats Efeze (die plaats alleen bij Eusebius); het verloop van het proces, zijn adres en de namen van de zes anderen (Acta Justini, anoniem en ongedateerd).

Onbevestigd: jaar en plaats van zijn bekering (ongeveer 132 en Efeze worden vaak genoemd); dat Crescens de aanklacht tegen hem indiende (Tatianus zegt dat hij het probeerde, Eusebius maakt er een zekerheid van); de dood door een gifbeker (latere toevoeging); de relieken in Sacrofano en op Malta.

Duiding: of de *Dialoog* een letterlijk verslag is of een later uitgewerkt gesprek, is onder historici een open vraag. Zijn leer over het Woord als zaad bij alle volken wordt in de kerken verschillend geïnterpreteerd.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Justinus, *Dialoog met Trypho*, hoofdstuk 1 tot 9 (New Advent)
2. Justinus, *Dialoog met Trypho*, hoofdstuk 142 (CCEL)
3. Justinus, *Eerste Apologie* (New Advent)
4. Justinus, *Eerste Apologie*, hoofdstuk 2 (CCEL)
5. Justinus, *Eerste Apologie*, hoofdstuk 14 (CCEL)

6. Justinus, Eerste Apologie, hoofdstuk 31 (CCEL)
7. Justinus, Eerste Apologie, hoofdstuk 46 (CCEL)
8. Justinus, Eerste Apologie, hoofdstuk 65 (CCEL)
9. Justinus, Eerste Apologie, hoofdstuk 67 (CCEL)
10. Justinus, Tweede Apologie, hoofdstuk 2 (CCEL)
11. Justinus, Tweede Apologie, hoofdstuk 3 (CCEL)
12. Justinus, Tweede Apologie, hoofdstuk 12 (CCEL)
13. Justinus, Tweede Apologie, hoofdstuk 13 (CCEL)
14. Het martelaarschap van Justinus en zijn metgezellen (Tertulian.org, ANF 1)
15. Inleiding op het martelaarschap van Justinus (CCEL, ANF 1)
16. Over de versies van de Acta Justini (CAMWS 2018, abstract)
17. Tatianus, Rede tot de Grieken, hoofdstuk 19 (CCEL)
18. Irenaeus, Tegen de ketterijen, boek 1, hoofdstuk 28 (New Advent)
19. Eusebius, Kerkgeschiedenis, boek 4 (New Advent)
20. Britannica, Saint Justin Martyr
21. Christian History Institute, Justin Martyr
22. Wikipedia, Justin Martyr
23. Wikipedia, Junius Rusticus
24. Wikipedia, Flavia Neapolis
25. Wikipedia, Bar Kokhba revolt

Perpetua en Felicitas: de vrouw die haar eigen gevangenschap opschreef

Een vader staat in Carthago bij zijn dochter, die onder bewaking is gesteld, en praat op haar in. Hij wil dat ze haar geloof opgeeft. Zij wijst naar een kruik die op de grond staat, een gewone pot voor water. Ze vraagt hem of hij dat ding een andere naam kan geven dan wat het is. Nee, zegt hij. Dan antwoordt ze: “Ik kan mij ook niets anders noemen dan wat ik ben, een christen.” Haar vader wordt zo kwaad dat hij op haar afvliegt alsof hij haar de ogen wil uitsteken. Daarna gaat hij weg.

We weten dit omdat de dochter het zelf opschreef. Ze heette Perpetua, ze was ongeveer tweeëntwintig jaar en ze had een zoontje dat ze nog de borst gaf. Haar verslag van de dagen in de gevangenis is bewaard gebleven in een tekst die de *Passio Perpetuae et Felicitatis* heet, het lijdensverhaal van Perpetua en Felicitas. Twee geleerden die er in 2012 een groot boek over uitgaven, Jan Bremmer en Marco Formisano, noemen haar deel “het eerste bewaarde autobiografische verslag van een vrouw uit de oudheid” (vrij vertaald). Kort daarna stierf ze in de arena van Carthago, samen met een zwangere jonge slavin die Felicitas heette.

Hun namen worden tot op vandaag genoemd in het gebed van de kerk. Maar het begon met wat een jonge vrouw in de gevangenis opschreef.

EEN VERJAARDAG IN HET KEIZERSHUIS

Carthago lag aan de Middellandse Zee, vlak bij het huidige Tunis, de hoofdstad van Tunesië. Rond het jaar 200 was het een van de belangrijke steden van het Romeinse rijk, met een amfitheater voor de spelen. Noord-Afrika had in die tijd een levendige christelijke gemeenschap. In Carthago woonde ook Tertullianus, een christelijk schrijver die in het Latijn schreef. Hij leefde in dezelfde jaren als Perpetua en noemde haar later bij naam.

Keizer was Septimius Severus. Een latere Romeinse geschiedenis, de *Historia Augusta*, zegt dat hij bekering tot het jodendom en het christendom verbood. Historici vertrouwen die bron weinig. Waarschijnlijk ging het om plaatselijke vervolging. Wie christen was en weigerde te offeren voor het welzijn van de keizer, kon voor de rechter komen.

De *Passio* geeft zelf een belangrijk detail. De martelaren moesten sterven bij spelen ter ere van de verjaardag van Geta Caesar, een zoon van de keizer. De traditie houdt het op 7 maart 203. De meeste geleerden volgen die datum. Een enkeling denkt aan 204 of nog iets later. Dat de tekst Geta zonder meer noemt, is een aanwijzing dat hij snel is opgeschreven. Na Geta's dood in 211 werd zijn naam overal uitgewist.

WIE SCHREEF WAT?

Voordat we verder lezen, moet je weten hoe deze tekst in elkaar zit.

De *Passio* heeft eenentwintig korte hoofdstukken. De eerste twee en de laatste acht zijn geschreven door een redacteur. Zijn naam ken-

nen we niet. Hij zegt dat Perpetua haar verhaal naliert zoals zij het met eigen hand en naar eigen inzicht had beschreven. Daarna volgt, in de hoofdstukken drie tot en met tien, Perpetua zelf, in de ik-vorm. In de hoofdstukken elf tot en met dertien vertelt een andere gevangene, Saturus, een droom die hij volgens de redacteur zelf heeft opgeschreven. Vanaf hoofdstuk veertien neemt de redacteur het weer over. Hij vertelt over de geboorte van Felicitas en over de dood in de arena.

Dit betekent dat we drie stemmen hebben. Wat Perpetua over de gevangenis zegt, is haar eigen getuigenis. Wat over haar dood verteld wordt, komt van iemand anders, die volgens de Catholic Encyclopedia van 1909 een ooggetuige was. Ik zal in dit hoofdstuk steeds zeggen wie er aan het woord is.

VIJF LEERLINGEN EN EEN MAN DIE ZICHZELF AANGAF

De redacteur noemt eerst de mensen die werden opgepakt. Het waren catechumenen, leerlingen die les kregen in het geloof en zich voorbereidden op de doop. Revocatus en Felicitas, die hij zijn medeslavin noemt. Saturninus en Secundulus. En Vibia Perpetua.

Over haar geeft hij meer. Ze was van goede afkomst, ruim opgevoed en eervol getrouwd. Ze had een vader, een moeder en twee broers, van wie er één ook catechumeen was. Over haar man zegt de tekst verder niets. Waarom hij ontbreekt, weten we niet. Er wordt vaak gezegd dat Felicitas de slavin van Perpetua was, maar dat staat er niet. De tekst noemt haar alleen de medeslavin van Revocatus.

Saturus werd niet gearresteerd. Hij meldde zich vrijwillig, schrijft Perpetua, omdat hij degene was die hen had opgebouwd in het geloof.

In die eerste dagen, nog voordat ze naar de echte gevangenis gingen, werden de leerlingen gedoopt. Perpetua schrijft dat de Geest

haar toen zei om na dat water nergens anders om te bidden dan om volharding van het lichaam. Ze wist dus al waar het heen ging.

Toen kwam de kerker. Perpetua schrijft dat ze heel bang was, omdat ze nooit zo'n duisternis had meegemaakt. Het was er heet door het gedrang. De soldaten duwden. En ze maakte zich zorgen om haar baby.

Twee diakenen van de gemeente, Tertius en Pomponius, regelden met geld dat de gevangenen een paar uur per dag naar een beter deel van de gevangenis mochten. Daar gaf ze haar kind de borst. Ze sprak met haar moeder, troostte haar broer en vertrouwde haar zoon aan hen toe. Later kreeg ze gedaan dat het kind bij haar in de cel mocht blijven. Ze schrijft dat de kerker voor haar toen als een paleis werd, en dat ze er liever was dan ergens anders.

Het is een zin die ik niet goed kan plaatsen, en misschien hoeft dat ook niet. Een jonge moeder in een donkere cel, met haar kind tegen zich aan, die schrijft dat ze er niet weg wil. Ze legt het niet uit. Ze zegt het gewoon.

EEN LADDER MET EEN DRAAK ERONDER

Haar broer vroeg haar om God een visioen te vragen, zodat ze zouden weten waar het op uit zou lopen. Perpetua beloofde het. Ze wist, schrijft ze, dat ze met de Heer mocht spreken.

Ze zag een ladder van grote hoogte, waarop maar één persoon tegelijk kon klimmen. Aan de zijkanten zaten zwaarden, lansen, haken en dolken. Onder de ladder lag een draak. Saturus klom als eerste naar boven en moedigde haar van daaruit aan. Ze stapte op de kop van de draak als op de eerste trede.

Boven zag ze een grote tuin. In het midden zat een man met wit haar, gekleed als herder, die schapen molk. Om hem heen stonden

vele duizenden mensen in het wit. Hij keek op en zei: welkom, kind. Hij gaf haar een hapje van wat hij van de melk maakte. Ze at het, en allen die erbij stonden zeiden amen. Toen werd ze wakker.

Ze vertelde het aan haar broer. Ze begrepen dat het lijden zou worden. Vanaf dat moment hoopten ze niet meer op deze wereld.

DE GRIJZE HAREN VAN EEN VADER

Haar vader kwam terug. Ze noteert zijn woorden uitvoerig. Hij vroeg haar medelijden te hebben met zijn grijze haren. Hij herinnerde haar eraan dat hij haar had grootgebracht tot de bloei van haar leven. Hij wees op haar broers, haar moeder, haar tante en haar zoontje. Hij kuste haar handen en noemde haar geen dochter meer, maar vrouwe.

Perpetua schrijft dat ze verdriet had om zijn grijze haren, omdat hij als enige van haar familie niet blij zou zijn met haar lijden. Ze zei tegen hem dat er zou gebeuren wat God wilde, want dat we niet in onze eigen macht staan, maar in die van God.

Op een dag werden ze onder het eten weggehaald voor het verhoor. Er kwam een grote menigte. De procurator Hilarianus, die in plaats van de proconsul de macht over leven en dood had gekregen, zei tegen haar dat ze de grijze haren van haar vader moest sparen en het kind ook, en dat ze moest offeren voor het welzijn van de keizers. Ze weigerde. "Ik ben christen," zei ze.

Haar vader stond erbij. Op bevel van Hilarianus werd hij geslagen. Perpetua schrijft dat het haar pijn deed alsof ze zelf geslagen was. Toen sprak Hilarianus het vonnis uit: allemaal naar de wilde dieren. Ze gingen opgewekt terug naar de kerker, schrijft ze.

Haar vader weigerde daarna haar zoon terug te geven. Het kind wilde de borst niet meer, en ze kreeg er zelf geen koorts van.

Wat doe je met zo'n vader? Ik lees deze bladzijden en ik kan hem niet veroordelen. Hij was een man die zijn dochter niet wilde verliezen. Perpetua veroordeelt hem ook niet. Ze schrijft over hem met verdriet, niet met verwijt.

EEN JONGEN BIJ HET WATER

Op een dag, tijdens het gebed, sprak Perpetua ineens de naam Dinocrates uit. Ze was zelf verbaasd. Dinocrates was haar broertje, dat op zevenjarige leeftijd was gestorven aan een ziekte die zijn gezicht had aangetast. Ze had niet meer aan hem gedacht.

Die nacht zag ze hem. Hij kwam uit een donkere plek, verhit en dorstig, met de wond nog op zijn gezicht. Naast hem stond een bak met water, maar de rand was hoger dan hij lang was. Ze bad dag en nacht voor hem, met tranen. Een paar dagen later zag ze hem opnieuw. Nu was hij schoon, de wond was een litteken geworden, en de rand van de bak kwam tot zijn navel. Er stond een beker water op die niet leeg raakte. Hij dronk, en daarna ging hij spelen, zoals kinderen doen. Ze werd wakker en begreep dat hij verlost was van zijn straf.

Dit visioen heeft de kerk eeuwen beziggehouden. Rond 421 schreef Augustinus, de bisschop van Hippo in het huidige Algerije, over iemand die met het verhaal van Dinocrates wilde bewijzen dat ongedoopte kinderen in het paradijs kunnen komen. Augustinus wees dat af. Hij merkte op dat het verhaal niet in de canonieke Bijbelboeken staat, en dat nergens staat dat het jongetje ongedoopt was. Opvallend is hoe hij over de schrijver spreekt: "de heilige zelf, of wie het verslag ook schreef" (vrij vertaald). Twee eeuwen na haar dood was voor Augustinus niet helemaal zeker wie de pen had vastgehouden.

DE EGYPTENAAR IN HET ZAND

Inmiddels was er iets veranderd. Pudens, de adjudant die over de gevangenis ging, begon de gevangenen te waarderen. Hij liet veel bezoekers binnen, zodat ze elkaar konden bemoedigen. Haar vader kwam nog één keer, kapot van verdriet.

De dag voor de spelen had Perpetua haar laatste visioen. Ze zag zich naar de arena gebracht worden, waar een angstaanjagende Egyptenaar met haar moest vechten. Ze werd ontkleed en merkte dat ze een man was geworden. Een man van enorme lengte, een soort trainer, had een groene tak met gouden appels als prijs. Ze vocht, kwam boven de Egyptenaar uit en zette haar voet op zijn hoofd. Ze kreeg de tak. Toen werd ze wakker.

Ze begreep, schrijft ze, dat ze niet met wilde dieren zou vechten, maar met de duivel. Haar laatste zin over het visioen is kort: maar ik wist dat de overwinning van mij was.

Daarna legt ze de pen neer. Dit heb ik gedaan tot de dag voor de spelen, schrijft ze. Wie wil, mag de rest opschrijven.

WAT SATURUS OPSCHREEF

Saturus had ook een droom, en die schreef hij zelf op, zegt de redacteur. Engelen droegen hem en Perpetua naar het oosten, naar een tuin en een groot licht. Daar ontmoetten ze martelaren die hen waren voorgedaan, onder wie Jocundus, Saturninus, Artaxius en Quintus. Ze kwamen in een ruimte waar oudsten zongen: heilig, heilig, heilig. Ze werden gekust en gingen spelen.

Toen ze naar buiten kwamen, stonden daar de bisschop Optatus en de presbyter, de oudste, Aspasius. Ze waren met elkaar in onmin. Ze vroegen Perpetua en Saturus om vrede te stichten, en Perpetua sprak met hen onder een rozenstruik. Toen kwamen de engelen er-

bij. Ze zeiden tegen Optatus dat hij zijn mensen moest corrigeren, die bij hem kwamen alsof ze van de wagenrennen terugkwamen, ruziënd over hun partij.

Het is een eerlijk detail. Al in 203 was de kerk van Carthago geen volmaakte gemeenschap. Een bisschop en een oudste lagen met elkaar overhoop, en een gevangene droomde dat de engelen hen tot de orde riepen. Over wat die onenigheid was, zegt de tekst niets.

FELICITAS EN HAAR DOCHTER

Vanaf hier vertelt de redacteur. Secundulus stierf nog in de gevangenis. Felicitas was acht maanden zwanger. Ze was bang dat ze niet met de anderen zou mogen sterven, omdat de wet verbood zwan- gere vrouwen in het openbaar terecht te stellen.

Drie dagen voor de spelen baden de anderen samen met haar. Direct na het gebed kreeg ze weeën. Ze had veel pijn. Een van de di- naren van de gevangenis spotte met haar. Als je nu al zo lijdt, zei hij, wat doe je dan straks als je voor de dieren wordt gegooid? Ze ant- woordde dat zij nu zelf leed wat ze leed, maar dat er in de arena een Ander in haar zou zijn die voor haar zou lijden, omdat ook zij voor Hem ging lijden. Ze kreeg een dochter. Een zuster uit de gemeente nam het meisje op als haar eigen kind.

Van Felicitas zelf hebben we geen enkel geschreven woord. Alleen dit ene antwoord, opgetekend door iemand anders. Ze was jong, ze was slavin, en haar naam staat in de titel van het boek naast die van een vrouw van stand.

De tribuun die de gevangenis bewaakte, was strenger geworden. Hij had van iemand gehoord dat de gevangenen door toverij zouden kunnen ontsnappen. Perpetua sprak hem aan. Waarom gunde hij hun geen rust, vroeg ze, terwijl ze op de verjaardag van de Caesar moesten vechten? Was het niet in zijn eigen belang dat ze er goed

uitzagen? De tribuun schrok en liet hen menselijker behandelen. Pudens, de adjudant, was intussen zelf tot geloof gekomen.

Op de avond voor de spelen aten ze hun laatste maaltijd. Er kwamen nieuwsgierigen kijken. Saturus sprak hen aan. Hij zei dat ze goed naar hun gezichten moesten kijken, zodat ze hen terug zouden herkennen op de dag van het oordeel. Volgens de redacteur gingen velen naar huis en kwamen tot geloof.

ZEVENDE MAART

Op de dag van de spelen gingen ze naar het amfitheater, schrijft de redacteur, alsof ze naar de hemel gingen. Ze moesten zich verkleeden: de mannen als priesters van Saturnus, de vrouwen als vrouwen die aan Ceres waren gewijd. Perpetua weigerde. Ze waren hier vrijwillig gekomen, zei ze, juist om hun vrijheid niet te verliezen. Ze gingen in hun eigen kleren naar binnen.

Wat volgt, vertel ik kort. De redacteur schreef het op om te laten zien hoe de martelaren standhielden, en ik wil het daarbij laten. De mannen werden op een luipaard, een beer en een everzwijn afgestuurd. Voor de vrouwen was een wilde koe klaargezet. Perpetua werd omvergeworpen. Ze trok haar gescheurde kleding recht en stak haar haar op. Toen zag ze Felicitas liggen en hielp haar overeind. Volgens de redacteur was Perpetua zo in vervoering van de Geest dat ze daarna vroeg wanneer ze eigenlijk naar die koe moesten. Ze geloofde het pas toen ze de sporen op haar lichaam zag.

Ze riep haar broer en een catechumeen bij zich. Ze zei hun vast te staan in het geloof en elkaar lief te hebben, en geen aanstoot te nemen aan wat zij moest doorstaan.

Saturus werd door een luipaard gebeten. Hij nam afscheid van Pudens en vroeg hem aan zijn geloof te denken. Hij gaf hem zijn ring als aandenken.

Aan het eind eiste het publiek dat de gewonden naar voren werden gebracht. Ze stonden zelf op en gingen erheen. Eerst kusten ze elkaar, schrijft de redacteur, om hun martelaarschap te voltooien met de vredeskus. Daarna stierven ze door het zwaard. De gladiator die Perpetua moest doden, was jong en onervaren. Zijn hand trilde. Zij bracht die hand zelf naar haar keel.

WAAROM ZOU EEN MAN DIT VERZINNEN?

In 1889 werd in Jeruzalem een Griekse versie van de tekst gevonden. Een tijd lang dacht een deel van de geleerden dat die ouder was. Tegenwoordig nemen de meesten aan dat het Latijn het origineel is.

De redacteur is vaak voor Tertullianus gehouden. De oude patroloog Quasten vond dat daar redenen voor waren. De Catholic Encyclopedia noemde het in 1909 een onbewezen bewering. Bremmer en Formisano denken aan iemand die dicht bij Tertullianus stond en zijn ideeën deelde, maar niet hijzelf was.

Een tweede vraag is of de martelaren tot de beweging van het montanisme behoorden, een stroming uit Klein-Azië die veel waarde hechtte aan nieuwe profetieën. De redacteur verdedigt in zijn inleiding de visioenen van zijn eigen tijd. Hij citeert daarvoor de profeet Joël, zoals Petrus dat op de Pinksterdag deed: *en uw zonen en uw dochters zullen profeteren, uw jongemannen zullen visioenen zien en uw ouderen zullen dromen dromen.* (Handelingen 2:17). De historicus Timothy Barnes verdedigde in 1973 dat de tekst montanistisch was en trok dat in 1982 weer in. Er staat in de tekst niets wat duidelijk bij die beweging hoort.

En dan de grootste vraag: schreef Perpetua dit echt zelf? De meeste geleerden zeggen ja, met een slag om de arm. Bremmer en Formisano noemen haar dagboek in wezen echt, maar bewerkt door de redacteur, zodat we haar precieze woorden niet kunnen

terugvinden. Ross Kraemer en Shira Lander stelden in 2000 dat een man ook als een vrouw kan schrijven, en dat de tekst misschien naar de profetie van Joël is gevormd. Thomas Heffernan, die in 2012 de grote tekstuitleg maakte, ziet het meer als aantekeningen dan als een dagboek. De Nijmeegse latinist Vincent Hunink woog de argumenten en zag “geen serieus probleem” om de tekst te lezen als haar eigen werk. Volgens Hunink zegt de tekst duidelijk dat ze het met eigen hand schreef, en zijn persoonlijke dingen als haar angst in het donker en de hitte in de cel niet het soort details dat een man zou verzinnen.

Ik ben geen latinist. Ik lees deze bladzijden en ik hoor een vrouw die met een kind aan haar borst, een vader aan haar voeten en een vonnis boven haar hoofd zei wat ze had gezien en wat ze geloofde. Of elk woord van haar is, kan niemand bewijzen. Dat er een vrouw achter staat, denken de meeste geleerden die zich erin verdiepten wel.

EEN NAAM IN HET GEBED VAN DE KERK

Het verhaal ging snel rond. Al in de jaren na haar dood noemde Tertullianus haar in zijn boek over de ziel “de zeer dappere martelares Perpetua”. Hij verwees naar haar visioen van het paradijs, waarin ze alleen medemartelaren zag. Het is de oudste verwijzing naar de Passio die we hebben.

In de vierde eeuw stonden Perpetua en Felicitas in de kalender van de kerk van Rome. In Noord-Afrika werd hun lijdensverhaal op hun feestdag in de kerk voorgelezen. Augustinus hield er preken over. In een daarvan zei hij, zo citeert de oude heiligenkalender van Butler, dat hun feest elk jaar meer mensen trok dan er ooit naar hun dood hadden gekeken. Boven hun graf in Carthago werd later een grote kerk gebouwd, de Basilica Maiorum. De Franse priester en arche-

oloog Delattre vond daar een oude inscriptie met hun namen. Hij publiceerde erover in 1907.

Hun namen staan, zo meldt Butler, in de canon van de mis, het vaste gebed bij de eucharistie in de rooms-katholieke kerk. Hun feestdag is 7 maart.

Je hoeft geen martelaar te worden om iets aan Perpetua te hebben. Maar misschien ken je het gesprek met de vader. Iemand die van je houdt en niet begrijpt waarom je doet wat je doet. Iemand die vraagt of je het niet een beetje anders kunt noemen.

Ergens in Carthago stond een kruik op de grond. Een vader keek ernaar en kon er geen andere naam voor bedenken. Zijn dochter ook niet.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de dood van Perpetua, Felicitas, Saturus, Revocatus en Saturninus in het amfitheater van Carthago bij spelen voor de verjaardag van Geta Caesar, traditioneel op 7 maart 203; het bestaan van de Passio met drie stemmen (redacteur, Perpetua, Saturus); de vroege bekendheid van Perpetua bij Tertullianus; de verering in Noord-Afrika en Rome vanaf de vierde eeuw; de preken van Augustinus; de Basilica Maiorum en de inscriptie die Delattre vond.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: alles over de gevangenschap, het gesprek over de kruik, het verhoor bij Hilarianus en de vier visioenen van Perpetua komt uit haar eigen verslag; de droom over Optatus en Aspasius komt van Saturus; de geboorte van de dochter van Felicitas, de laatste maaltijd, de bekering van Pudens en de gebeurtenissen in de arena komen van de onbekende redacteur. De kortere latere Acta zijn een bewerking en voegen geen onafhankelijk getuigenis toe.

Onbevestigd: of de redacteur Tertullianus was; of de martelaren montanisten waren; het jaar (enkele geleerden denken aan 204 of later); een algemeen edict van Severus tegen bekering (alleen in de onbetrouwbare *Historia Augusta*); dat Felicitas de slavin van Perpetua was (de tekst zegt het niet); waarom de man van Perpetua ontbreekt.

Duiding: de meeste geleerden houden het deel van Perpetua voor in wezen echt, maar bewerkt. Een minderheid twijfelt aan haar auteurschap. Of haar visioenen van God kwamen, is een geloofsvraag die geen historicus kan beantwoorden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. The Passion of the Holy Martyrs Perpetua and Felicitas, vert. R.E. Wallis (*Ante-Nicene Fathers* 3), New Advent
2. The Passion of Perpetua and Felicity, vert. W.H. Shewring (1931), *Early Christian Writings*
3. *Early Christian Writings*, Acts of Perpetua and Felicitas (met Quasten)
4. Jan N. Bremmer en Marco Formisano, “Perpetua’s Passions: A Brief Introduction” (2012)
5. Bryn Mawr Classical Review, L. Stephanie Cobb over Perpetua’s Passions
6. Bryn Mawr Classical Review 2013.01.58, over Heffernan, *The Passion of Perpetua and Felicity*
7. Bryn Mawr Classical Review 2022.09.29, over Hendrickson e.a., *The Passion of Perpetua*
8. Vincent Hunink, over het auteurschap van Perpetua, *Listy filologické*
9. Vincent Hunink, recensie van Heffernan, *Histos*
10. *Catholic Encyclopedia* (1909), Sts. Felicitas and Perpetua
11. Tertullianus, *De anima* 55 (BKV, Universiteit Fribourg)

12. Augustinus, Over de ziel en haar oorsprong, boek 1, hoofdstuk 10
13. Butler's Lives of the Saints, St. Perpetua and Felicitas (EWTN)
14. Christian History, nr. 27 (1990), Perpetua and Polycarp
15. Christianity Today, Perpetua
16. Wikipedia, Passion of Saints Perpetua and Felicity

Antonius de Grote: de boerenzoon die de woestijn in liep

Het is ergens rond het jaar 270, in een dorp langs de Nijl. Een jongeman van een jaar of twintig loopt naar de kerk. Zijn ouders zijn een half jaar eerder gestorven. Hij heeft een huis, een jong zusje en een flink stuk vruchtbare grond. Onderweg denkt hij na over de apostelen, die alles achterlieten om Jezus te volgen.

Als hij binnenkomt, wordt uit het evangelie gelezen. Het is het verhaal van de rijke jongeman, en de woorden van Jezus aan hem: *Als u volmaakt wilt zijn, ga dan heen, verkoop wat u hebt, en geef het aan de armen* (Mattheüs 19:21). De jongeman in de kerk hoort het alsof het tegen hem gezegd wordt. Hij gaat naar buiten en geeft zijn land weg aan de mensen uit het dorp.

Zo vertelt Athanasius, bisschop van Alexandrië, het rond het jaar 360 in zijn *Leven van Antonius*. Over Athanasius gaat elders in dit boek een eigen hoofdstuk. Hier is hij vooral de man die het verhaal van zijn vriend opschreef. Dat verhaal ging de hele christelijke wereld rond. Binnen enkele tientallen jaren na zijn dood werd het in het Latijn gelezen, tot in het huidige Duitsland toe. Hij werd de man

naar wie kloosterlingen in Oost en West wijzen als hun eerste voorbeeld.

Hij kwam uit een dorp dat Koma heette.

KOMA, IN DE JAREN VAN DECIUS

Antonius werd rond 251 geboren in Koma, in Midden-Egypte. Het dorp heet nu Qiman al-Arus en ligt in de provincie Beni Suef. Het jaartal is een terugrekening: bij zijn dood zei hij zelf dat hij bijna honderdvijf was.

Egypte was in die tijd een provincie van het Romeinse rijk. Antonius zelf sprak Koptisch, de taal van het Egyptische platteland. Met Griekstalige bezoekers had hij later een tolk nodig. In Alexandrië, de grote havenstad aan de Middellandse Zee, waar de bisschop zetelde, werd Grieks gesproken en geschreven.

Voor christenen waren het onrustige jaren. In de jaren rond zijn geboorte, tussen 249 en 251, liet keizer Decius in het hele rijk christenen vervolgen. Wie weigerde aan de goden te offeren, liep gevaar. Volgens de tijdlijn van Christian History vluchtten toen veel Egyptische christenen de woestijn in.

Athanasius schrijft dat Antonius' ouders christenen waren, van goede familie en welgesteld. Als jongen wilde hij niet naar school om lezen en schrijven te leren. Hij bleef liever thuis en ging met zijn ouders naar de kerk. Dat beeld van een eenvoudige, ongeletterde jongen komt terug in het hele boek. Verderop zal blijken dat niet iedereen het gelooft.

DRIEHONDERD AKKERS EN EEN ZUSJE

Antonius was achttien of twintig toen zijn ouders stierven, zo schrijft Athanasius. Het land dat hij erfde, noemt hij driehonderd akkers groot, goede en vruchtbare grond. Dat land gaf hij na die

kerkdienst weg aan de dorpelingen, zodat het hem en zijn zus niet meer tot last zou zijn. De rest van zijn bezit verkocht hij. Het geld gaf hij aan de armen. Een klein deel hield hij apart voor zijn zusje.

Kort daarna hoorde hij in de kerk een ander woord van Jezus, dat je je niet bezorgd moet maken over de dag van morgen. Hij gaf ook het laatste weg. Zijn zus bracht hij onder bij vrouwen die hun leven aan God hadden gewijd, “bekende en trouwe maagden”, zoals de Engelse vertaling zegt. Er waren in die tijd al christenen, mannen en vrouwen, die ongetrouwd bleven en in eenvoud leefden.

Ik blijf even staan bij dat zusje. Athanasius noemt haar geen enkele keer bij naam. We weten niet wat zij ervan vond dat haar broer alles weggaf. Wat we wel lezen, is dat de zorg om haar later aan Antonius bleef trekken. Athanasius rekent die zorg tot de aanvallen van de duivel. Een moderne lezer mag zich afvragen of het niet gewoon liefde was.

Hoe zou jij reageren als een Bijbeltekst die je al vaak gehoord hebt, ineens voelt alsof hij voor jou alleen bedoeld is?

Antonius ging niet meteen de woestijn in. Eerst leefde hij aan de rand van zijn eigen dorp. In een naburig dorp woonde een oude man die al vanaf zijn jeugd in afzondering leefde. Antonius zocht hem op en leerde van hem. Hij bezocht ook andere mensen die op die manier leefden, en probeerde van elk iets over te nemen.

Hij werkte met zijn handen. Wat hij verdiende, gebruikte hij voor brood. De rest gaf hij weg. Volgens Athanasius bad hij in stilte, aan één stuk door.

Het Griekse woord voor deze manier van leven is *askesis*, oefening. Christian History dateert het begin rond 271. Het woord monnik komt van het Griekse *monachos*, iemand die alleen is. Antonius was niet de eerste. Athanasius schrijft zelf dat er al oude mannen waren

van wie hij leerde. Ook Wikipedia wijst er, met verwijzing naar oudere naslagwerken, op dat hij niet de eerste asceet was. Wel werd hij de bekendste.

“IK WAS HIER”

Dan vertelt Athanasius een reeks verhalen die je anders moet lezen. Ze komen uit een heiligenleven, een hagiografie: een levensverhaal dat bedoeld is om te bewonderen en na te volgen. Geen enkele andere bron uit die tijd bevestigt ze.

Volgens dit verhaal trok Antonius zich terug in een graf, een eind buiten het dorp. Een kennis bracht hem met tussenpozen van vele dagen brood en sloot hem in. Daar zouden demonen hem zo hevig hebben geslagen dat hij sprakeloos op de grond lag. Toen hij weer op krachten kwam, ging hij terug naar het graf.

In het verhaal verdwijnen daarna de demonen. Antonius vraagt waar de Heer was toen het zo zwaar was. Het antwoord dat Athanasius optekent, luidt vrij vertaald: “Antonius, Ik was hier, maar Ik wachtte om je strijd te zien.” Antonius was toen volgens Athanasius ongeveer vijfendertig.

Ik geef dit verhaal door zoals het is opgeschreven. Of het een gebeurtenis in de buitenwereld beschrijft, een innerlijke strijd in beeldtaal, of allebei, kunnen we niet vaststellen. Op een studiedag van de kloostergemeenschap van Bose in 2025 werd erop gewezen dat de graftombe nergens te vinden is. Ook werd gezegd dat een van de brieven die aan Antonius worden toegeschreven, de strijd met het kwaad veel soberder beschrijft. Wat wel overeind blijft, is de vraag uit het verhaal. Waar was U? Die vraag stellen mensen nog steeds.

TWINTIG JAAR ACHTER EEN DICHT DEUR

Rond 285 of 286 stak Antonius de Nijl over, naar de oostkant. Daar stond een verlaten fort. Hij sloot zich erin op met brood voor zes maanden. Twee keer per jaar werd er nieuw brood over de muur naar binnen gelaten. Zo blijft hij, volgens Athanasius, bijna twintig jaar.

Die plaats wordt in de traditie verbonden met Pispir, de bergrug die nu Dayr al-Maymun heet, in de provincie Giza, aan de oostoever van de Nijl. De jaartallen 285 en 286 komen uit moderne reconstructies. Athanasius zelf geeft geen jaartallen, alleen leeftijden en tijdsduren.

Volgens Athanasius wilden steeds meer mensen hem zien. Rond 305 of 306 hielden zijn kennissen het niet meer. Ze trokken de deur met geweld los. Wat ze zagen, beschrijft Athanasius nuchter: hij was lichamelijk dezelfde als twintig jaar eerder. Niet dik, niet uitgemereld.

Volgens Athanasius genas de Heer door hem van veel aanwezigen hun kwalen. Ook dat is hagiografie: we kennen het alleen uit het *Leven*. Vaststaat dat er rond die tijd steeds meer mensen naar de woestijn trokken om zo te leven. Athanasius schrijft dat de woestijn door monniken werd bevolkt. Antonius werd hun vader, de man bij wie ze raad kwamen vragen.

DE MIJNEN VAN ALEXANDRIË

In 303 begon onder keizer Diocletianus de zwaarste vervolging die de kerk tot dan toe had meegemaakt. Bijbels werden in beslag genomen en verbrand. In Egypte duurde het met tussenpozen bijna tien jaar. Onder keizer Maximinus laaide het in 311 opnieuw op.

Antonius ging in dat jaar naar Alexandrië. Volgens Athanasius wilde hij met de martelaren meegaan, als het zo zou lopen. Hij gaf zich niet zelf aan. Wel zocht hij de christenen op die in de gevangenissen zaten en die waren veroordeeld tot werk in de mijnen.

Op 25 november 311 werd Petrus, de bisschop van Alexandrië, onthoofd. Athanasius noemt dat in één zin: toen de gezegende bisschop Petrus zijn getuigenis had afgelegd, ging Antonius terug naar zijn cel. Van toen af droeg hij volgens het *Leven* een kleed van haar op zijn huid, met daaroverheen een vel. Dat hield hij aan tot zijn dood.

EEN BRON AAN DE VOET VAN DE BERG

Na zijn terugkeer werd het rond Antonius te druk. Volgens Athanasius hoorde hij een stem die zei dat hij naar de binnenwoestijn moest gaan als hij echte stilte zocht. Hij sloot zich aan bij een groep Saracenen, Arabische nomaden die die kant op trokken. Ze namen hem graag mee. Na drie dagen en nachten kwam hij bij een hoge berg met aan de voet een bron, helder, zoet en heel koud. In de vlakte stonden een paar verwaarloosde palmbomen.

Christian History dateert de tocht rond 313. De berg ligt in het gebergte langs de Rode Zee. Daar staat nu het Klooster van Sint-Antonius, een Koptisch-orthodox klooster ongeveer 334 kilometer ten zuidoosten van Caïro. Zo'n twee kilometer verderop, hoog tegen de rots, is de kleine grot die als zijn kluis wordt aangewezen.

Eerst brachten reizigers hem brood. Later stuurden zijn broeders het. Antonius zag dat het hun moeite kostte. Hij vroeg om een spade, een bijl en wat koren. Hij bewerkte een klein stuk grond, gaf het water en zaaide, om niemand tot last te zijn. Later plantte hij ook wat groente, zodat bezoekers na hun lange tocht iets te eten kregen.

Dit vind ik een van de mooiste details uit het hele boek. De grote kluizenaar die met een spade in de woestijngrond staat, omdat hij zijn vrienden het sjouwen wil besparen.

EEN BRIEF VAN DE KEIZER

De wereld veranderde snel. In 325 kwamen bisschoppen uit het hele rijk in Nicea bijeen, op uitnodiging van keizer Constantijn. Ze veroordeelden de leer van Arius, een priester uit Alexandrië die leerde dat de Zoon geschapen was en niet eeuwig. In 328 werd Athanasius bisschop van Alexandrië.

Volgens het *Leven* schreven keizer Constantijn en zijn zonen Constantius en Constans aan Antonius, als aan een vader. Ze vroegen om antwoord. De monniken om hem heen waren onder de indruk. Antonius niet. Hij zei tegen hen dat ze zich niet moesten verbazen dat een keizer schrijft, want een keizer is ook maar een mens. Verbaas je erover, zei hij, dat God de mensen Zijn wet heeft gegeven en door Zijn Zoon tot hen heeft gesproken.

Op aandringen schreef hij terug, omdat de keizers christenen waren. Hij prees hen omdat ze Christus aanbaden. Hij vroeg hen aan het komende oordeel te denken, barmhartig te zijn en te zorgen voor recht en voor de armen. Ook deze brief kennen we alleen uit het *Leven*. Hij is niet bewaard gebleven.

Rond dezelfde tijd kwamen er twee Griekse filosofen naar hem toe om hem op de proef te stellen. Antonius sprak met hen via een tolk. Grieks sprak hij niet. Athanasius schrijft dat hij geen letters had geleerd, maar een scherp en wijs verstand had. Waarom, vroeg Antonius, waren ze zo ver gereisd om een dwaas te zien?

DE BERG AF, DE STAD IN

In de verhalen van Athanasius komt Antonius twee keer naar Alexandrië. De tweede keer, volgens Christian History en Wikipedia in 338, ging het om Arius en zijn volgelingen. Zij zeiden dat Antonius aan hun kant stond. Volgens Athanasius werd Antonius daar boos om. Op verzoek van de bisschoppen kwam hij de berg af. In de stad zei hij openlijk dat de Zoon van God eeuwig is, geen schepsel, en dat je met de arianen geen gemeenschap moest hebben.

Hier moet ik eerlijk zijn over de verteller. Athanasius was de grote tegenstander van de arianen. Het komt hem goed uit dat de beroemdste monnik van Egypte zo duidelijk aan zijn kant staat. Wetenschappers die de afgelopen decennia het *Leven* bestudeerden, wijzen er volgens de samenvatting van Bose op dat het boek de kerkelijke, theologische en ascetische belangen van de bisschop weerspiegelt. Dat betekent niet dat het bezoek verzonnen is. Het betekent dat we de toon ervan met enige voorzichtigheid lezen.

De conflicten van toen zijn niet de conflicten van nu. Arianen en hun tegenstanders streden over de vraag wie Jezus is. Alle grote kerken van vandaag, rooms-katholiek, orthodox, protestants, evangelisch en pinkster, belijden met Nicea dat Hij eeuwig God is.

WIE ZICHZELF KENT

Er is een tweede Antonius, en die komt uit zeven brieven. Ze werden waarschijnlijk in het Koptisch geschreven of gedicteerd. Het origineel is grotendeels verloren. Volledig bewaard zijn ze in het Latijn, Georgisch en Arabisch. Rond 392 noemt Hiëronymus al een Griekse vertaling.

Of ze echt van Antonius zijn, is omstreden. De kerkhistoricus Samuel Rubenson verdedigde in 1995 dat ze echt zijn. Volgens hem

laten ze een man zien die geen ongeletterde monnik was, maar iemand die nadacht in de lijn van Alexandrijnse christelijke denkers als Clemens en Origenes. Andere geleerden zijn minder zeker. Op de studiedag in Bose in 2025 neigden de sprekers ernaar de brieven te aanvaarden, mede omdat de Koptische kerk ze tot op vandaag gebruikt.

De brieven gaan over de Heilige Geest in het geweten, over zelfkennis, over Christus volgen en over de eenheid van de kerk. In de derde brief staat een zin die blijft hangen. Vrij vertaald: "Wie zichzelf kent, kent God."

Is het tegenstrijdig, een ongeletterde Antonius in het *Leven* en een denker in de brieven? Misschien niet helemaal. Je kunt diep nadenken zonder dat je zelf kunt schrijven. Maar het laat zien hoe weinig we zeker weten over de man achter het verhaal.

Er is ook een derde Antonius. Die komt uit de *Apophthegmata*, de uitspraken van de woestijnvaders. Ze werden zo'n honderdvijftig jaar na zijn dood in het Grieks verzameld, in Palestina. Van de ongeveer honderdtwintig uitspraken die aan Antonius worden toegeschreven, staan er achtendertig in de alfabetische verzameling. Niet alle worden voor echt gehouden.

Een ervan gaat zo. Antonius zag de strikken die de vijand over de wereld uitspreidt. Hij zuchtte en vroeg wie daar ooit doorheen kon komen. Hij hoorde een stem die antwoordde, vrij vertaald: "Nederigheid."

In een andere uitspraak vergelijkt hij de broeders met een boog. Wie ze te ver spant, breekt ze. De verzamelaars bewaarden zulke korte woorden omdat monniken ze aan elkaar doorgaven. Ze vertellen minder over zijn leven, en meer over hoe hij anderen leerde. En ook daar draait het om maat houden.

Je hoeft niet in een woestijn te wonen om te weten hoe snel je jezelf te ver spant. Wat is in jouw leven de boog die op knappen staat?

TWEE SCHAPENVELLEN

In 356 ging Antonius, zoals hij gewend was, naar de monniken op de buitenberg. Hij zei hun dat dit zijn laatste bezoek was. Hij was, zo zei hij volgens Athanasius, bijna honderdvijf jaar. Daarna ging hij terug naar de binnenberg.

Twee monniken hadden de laatste vijftien jaar bij hem gewoond, omdat hij oud was. Athanasius noemt hun namen niet. Antonius gaf hun zijn laatste opdrachten. Ze moesten zijn lichaam zelf begraven, onder de grond, en niemand mocht weten waar.

Zijn bezit verdeelde hij. Eén schapenvel en een mantel moesten naar bisschop Athanasius. Het andere schapenvel naar Serapion, bisschop van Thmuis. Het haren kleed was voor de twee monniken zelf. Toen hij gesproken had, tilde hij volgens het *Leven* zijn voeten op, alsof hij vrienden zag komen, en stierf. De traditie houdt 17 januari aan als sterfdag. De twee monniken deden wat hij had gevraagd. Niemand anders, schrijft Athanasius, weet tot op vandaag waar hij begraven ligt.

Athanasius voegt eraan toe dat zijn ogen tot het eind helder waren en dat hij geen tand had verloren, al waren ze tot het tandvlees afgesleten. Of dat klopt, kan niemand nagaan.

EEN BOEK IN EEN HUT BIJ TRIER

Kort na de dood van Antonius, rond 357 tot 360, schreef Athanasius het *Leven*. Hij deed het op verzoek van monniken buiten Egypte, die wilden weten hoe Antonius had geleefd en of de verhalen over hem waar waren. Athanasius schrijft dat hij Antonius vaak gezien had en hem een tijd had gediend. Vóór 374 vertaalde Evagrius van

Antiochië het boek in het Latijn. In 379 of 380 noemde Gregorius van Nazianze het een kloosterregel in verhaalvorm. Eeuwen later noemde de Duitse theoloog Adolf von Harnack het juist het schadelijkste boek dat ooit geschreven is. Over dit boek denken christenen dus al heel lang verschillend.

Hoe ver het reisde, vertelt Augustinus zelf in zijn *Belijdenissen*. In 386 zocht hij nog naar zijn weg. Een bezoeker, Ponticianus, vertelde hem over twee hofbeambten die bij Trier, in het huidige Duitsland, in een hut een boek vonden met het leven van Antonius. Een van hen besloot daarop zijn leven om te gooien.

Niet lang daarna zat Augustinus in de tuin bij zijn huis. Hij hoorde een kinderstem roepen: neem en lees. Hij dacht aan Antonius, schrijft hij, die bij het binnenkomen in de kerk een evangelielezing hoorde en die opvatte “alsof wat gelezen werd tot hem gezegd was” (vrij vertaald). Augustinus sloeg de brieven van Paulus open en las.

Wat er later nog over Antonius verteld werd, is vaak legende. Hiëronymus schreef rond 375 een levensverhaal van Paulus van Thebe, een kluizenaar die volgens hem nog vóór Antonius de woestijn in ging. Daarin bezoekt Antonius de oude Paulus. Een raaf brengt brood, leeuwen graven het graf. Historici kunnen dat niet controleren. Volgens een veel latere overlevering zouden zijn beenderen toch gevonden zijn en via Alexandrië en Constantinopel in de elfde eeuw in Frankrijk zijn beland. Dat staat haaks op zijn eigen wens en op het verhaal van Athanasius.

EEN SPADE IN DE WOESTIJNGROND

Antonius wordt herdacht op 17 januari, in de orthodoxe, rooms-katholieke, anglicaanse en lutherse kerken. De Koptische kerk viert hem op 22 Tobi. In het Rode Zeegebergte staat nog altijd het kloos-

ter dat zijn naam draagt, met muurschilderingen waarvan de oudste uit de zevende en achtste eeuw stammen. Elk jaar komen er volgens Wikipedia meer dan een miljoen bezoekers.

Van zijn graf weten we niets. Van zijn grot wel ongeveer waar die is. Van zijn woorden is een deel bewaard, en we weten niet precies welk deel. Wat het zekerst is, is ook het eenvoudigste. Een jonge Egyptenaar hoorde in een dorpskerk een zin van Jezus voorlezen, en nam die letterlijk.

Ruim tachtig jaar later legden twee monniken hem in de grond, op een plek die tot op vandaag niemand kent.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Antonius leefde ongeveer van 251 tot 356 en kwam uit Koma (nu Qiman al-Arus, Beni Suef, Egypte); hij werd al tijdens zijn leven een bekende kluizenaar en geestelijk vader van monniken in de Egyptische woestijn; hij stierf in 356 op hoge leeftijd; Athanasius schreef rond 357 tot 360 zijn *Leven*, dat vóór 374 in het Latijn werd vertaald en in Oost en West werd gelezen; Augustinus beschrijft dat het verhaal van Antonius een rol speelde bij zijn bekering in 386; het klooster van Sint-Antonius in het Rode Zeegebergte draagt zijn naam. De achtergrond (vervolgingen onder Decius en Diocletianus, de dood van bisschop Petrus in 311, Nicea in 325) is breed bevestigd.

Alleen uit het Leven van Athanasius of latere overlevering: de kerkdienst met Mattheüs 19:21 en het weggeven van driehonderd akkers; zijn zusje bij de maagden; de leertijd bij de oude man; de demonen in het graf en de stem van de Heer; de twintig jaar in het fort en de genezingen na zijn uitkomen; zijn werk bij de gevangenen in Alexandrië in 311; de reis met de Saracenen naar de binnenberg en het zaaien van koren; de brief van Constantijn en zijn zonen; het ge-

sprek met de filosofen; de toespraak tegen de arianen in Alexandrië; zijn laatste woorden, de geheime begrafenis en de schapenvellen; zijn heldere ogen en tanden. De uitspraken uit de *Apophthegmata* zijn anderhalve eeuw na zijn dood verzameld en niet allemaal echt.

Onbevestigd: de jaartallen 285/286 (fort), 305/306 (uitkomen), ca. 313 (binnenberg) en 338 (Alexandrië) komen uit moderne reconstructies, niet uit Athanasius; de verbinding van het fort met Pispir; de echtheid van de zeven brieven (Rubenson verdedigt ze, anderen twijfelen); het bezoek aan Paulus van Thebe (Hiëronymus, legende); de vondst en de reis van zijn relieken naar Frankrijk; de vroegste stichtingsdatum van het huidige klooster.

Duiding: het *Leven* is een hagiografie, geschreven door een bisschop met eigen kerkelijke en theologische belangen. Het is de belangrijkste bron die we hebben, en tegelijk een boek dat wil overtuigen. Of de demonen- en wonderverhalen gebeurtenissen beschrijven of geestelijke strijd in beeldtaal, is een vraag die lezers uit verschillende tradities verschillend beantwoorden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Athanasius, *Life of Antony* (NPNF, New Advent)
2. Athanasius, *The Life of Antony*, per paragraaf (BKV, Universiteit Fribourg)
3. Augustinus, *Belijdenissen* boek VIII (New Advent)
4. Christian History Institute, *tijdlijn Antony and the Desert Fathers*
5. Monastero di Bose, *conclusies studiedag Antony the Great* (2025)
6. Pappas Patristic Institute, *Some basics for studying St. Antony the Great*
7. Loyola Marymount University, *bespreking van Rubenson, The Letters of St. Antony*

8. SLG Press, Letters of Saint Antony the Great (vert. Chitty)
9. Antonius, derde brief (Engelse vertaling, Mystagogy)
10. De 38 uitspraken van Antonius uit de Apophthegmata (Mystagogy)
11. Encyclopaedia Britannica, Saint Anthony of Egypt
12. Wikipedia, Anthony the Great
13. Wikipedia, Life of Anthony
14. Wikipedia, Qiman al-Arus
15. Wikipedia, Dayr al-Maymun
16. Wikipedia, Pope Peter I of Alexandria
17. Wikipedia, Paul of Thebes
18. Wikipedia, Monastery of Saint Anthony

Athanasius: de bisschop die bleef zitten

Het was de nacht van 8 op 9 februari 356 in Alexandrië. In de kerk van Theonas waakte een deel van de gemeente. De volgende ochtend zou er een avondmaalsviering zijn. Buiten trokken soldaten om het gebouw heen. Hun aanvoerder was Syrianus, een generaal van de keizer. Zijn mannen hadden zwaarden, bogen, speren en knuppels.

De bisschop die ze kwamen halen, liep niet weg. Hij ging op zijn bisschopsstoel zitten. Hij vroeg een diaken om een psalm voor te lezen, en hij liet de gemeente na elk vers antwoorden met het refrein van Psalm 136: *want Zijn goedertierenheid is voor eeuwig* (Psalm 136:1). Daarna moesten de mensen naar huis gaan. De soldaten braken de deuren open en drongen naar voren. Priesters en gemeenteleden smeekten hem te vluchten. Hij weigerde, zolang niet iedereen weg was. Het was, schreef hij, “beter dat mijn eigen veiligheid in gevaar kwam” (vrij vertaald). Pas toen trokken monniken en een paar geestelijken hem mee. In het gedrang kwam hij ongezien naar buiten.

Zo vertelde hij het zelf, een jaar later, in een verdedigingsschrift. Hij spreekt van meer dan vijfduizend soldaten, en dat getal hebben we alleen van hem. Dat de aanval plaatsvond, staat wel vast. Zijn ge-

meente schreef er kort daarna een officieel protest over, dat bewaard is gebleven. Daarin staat de datum, de naam van Syrianus, en dat er vrouwen werden gedood en mensen vertrappt. De bisschop zelf ontsnapte ternauwernood, zegt het protest.

Die bisschop heette Athanasius. Hij was toen ongeveer zestig. Het was de derde keer dat hij zijn stad moest verlaten, en het zou niet de laatste zijn. Vijf keer werd hij verbannen, door vier verschillende keizers. Van zijn vijfenveertig jaar als bisschop bracht hij er ongeveer zeventien door in ballingschap. Hij streed zijn hele leven voor één overtuiging: dat Jezus Christus echt God is. Elke kerk die vandaag de geloofsbelijdenis van Nicea uitspreekt, staat in zijn schuld. En toch is hij ook een van de meest omstreden figuren uit de vroege kerk.

Het begon in dezelfde stad, rond het jaar 300.

EEN JONGEN AAN HET STRAND

Alexandrië lag aan de Middellandse Zee, in het noorden van Egypte. Het was na Rome een van de grootste steden van het Romeinse rijk. Er woonden Joden, Grieken en Egyptenaren. De christelijke gemeente was oud, en haar bisschop was een van de belangrijkste leiders van de kerk in het oosten.

Wanneer Athanasius precies geboren werd, weten we niet. De meeste geleerden denken aan 296 tot 298. Een aanwijzing is dat hij later nooit vertelt over de grote vervolging onder keizer Diocletianus, die in 303 begon. Als jongen moet hij die wel hebben meegemaakt. Sommigen houden het op een paar jaar eerder, rond 293.

Over zijn jeugd gaat een bekend verhaal. Bisschop Alexander van Alexandrië zag op een dag kinderen aan het strand spelen. Ze speelden kerk. Een van hen was de bisschop en doopte de anderen

met zeewater. Die jongen was Athanasius. Alexander onderzocht de zaak, besloot dat de dopen geldig waren en nam de jongens onder zijn hoede. Het verhaal komt van Rufinus, die rond 402 schreef, en werd later overgenomen door Socrates en Sozomenus. Sozomenus begint het voorzichtig met de woorden “het wordt gezegd”. Moderne historici zien er grote problemen in, onder meer met de jaartallen. Het is mooi, maar het is waarschijnlijk een legende.

Steviger grond hebben we bij Gregorius van Nazianze, die rond 379 een lofrede op hem hield. Volgens Gregorius kreeg Athanasius een goede algemene opleiding, maar besteedde hij die vooral aan de Bijbel. In zijn jonge jaren schreef hij twee boeken die nog steeds worden gelezen: *Tegen de heidenen* en *Over de menswording van het Woord*. Wanneer precies, daarover verschillen de geleerden.

EEN PRIESTER MET EEN PAKKEND LIED

In 319 maakte bisschop Alexander hem diaken. Een diaken was in die tijd een helper van de bisschop, met taken in de zorg voor armen en in de eredienst. Athanasius werd zijn secretaris en vertrouweling.

Rond dezelfde tijd begon er in Alexandrië een strijd die de hele kerk zou verscheuren. Een priester uit de stad, Arius, begon te onderwijzen over wie Jezus was. Zijn eigen woorden zijn bewaard in een brief aan een bevriende bisschop. Hij schreef dat “de Zoon een begin heeft, maar God is zonder begin” (vrij vertaald). Volgens Arius was de Zoon door God gemaakt, vóór de schepping van de wereld, als het hoogste van alles wat bestaat. Maar Hij was niet eeuwig, en Hij was geen deel van Gods eigen wezen. Bisschop Alexander vatte het samen in een brief: volgens Arius was er een tijd dat de Zoon van God er niet was.

Waarom was dat zo'n probleem? Voor Arius was het juist eerbied voor God. Er kan maar één God zijn, dacht hij, zonder begin en zonder gelijke. Dan moet de Zoon wel iets anders zijn: hoog en heerlijk, maar geschapen. Het was een gedachte die veel mensen logisch vonden. Zijn leer ging ook rond in een pakkend lied.

“HIJ WERD MENS”

Athanasius zag het anders, en hij zag het vanuit de vraag hoe een mens gered wordt. In *Over de menswording van het Woord* legt hij het uit. De mens was door de zonde vervallen tot bederf en dood. Dat kon geen schepsel herstellen. Alleen Hij die de mens gemaakt had, kon hem ook opnieuw maken. Om die reden nam het Woord van God een menselijk lichaam aan en gaf het over in de dood, in de plaats van allen.

Als Christus maar een schepsel is, valt dat hele verhaal stil. Dan heeft een schepsel ons gered, en staan we nog steeds buiten God. Athanasius vatte zijn geloof samen in één zin, die in de oosterse kerken tot vandaag geliefd is: “Hij werd mens, opdat wij God zouden worden” (vrij vertaald). Daarmee bedoelde hij niet dat mensen goden worden. De orthodoxe kerk spreekt hier van vergoddelijking: de mens krijgt door Christus deel aan Gods eigen leven. Protestanten en katholieken gebruiken vaak andere woorden, maar herkennen er de kern van het evangelie in.

Ik vind het opvallend dat deze strijd begon met een vraag die iedere gelovige stelt. Wie is Jezus eigenlijk? En wat betekent dat voor jou, als je bidt, of als je sterft?

NICEA, 325

De ruzie in Alexandrië werd zo groot dat keizer Constantijn ingreep. Hij was de eerste keizer die zich achter het christendom had gesteld,

en hij wilde rust in zijn rijk. In 325 riep hij bisschoppen bijeen in Nicea, het huidige İznik in Turkije. Het werd het eerste grote concilie, een kerkvergadering voor de hele kerk.

Athanasius was erbij als diaken, aan de zijde van zijn bisschop. De kerkhistoricus Socrates, die rond 439 schreef, zegt dat hij er fel inging tegen de bisschoppen die Arius steunden. Een hoofdrol had hij nog niet. Het concilie veroordeelde de leer van Arius en stelde een belijdenis op. Daarin staat dat de Zoon “van hetzelfde wezen” is als de Vader. Het Griekse woord was *homoousios*. Constantijn liet de boeken van Arius verbranden.

Het concilie regelde ook iets anders. In Egypte bestond een afgescheiden kerkgroep rond bisschop Melitius van Lycopolis, de Melitianen. Nicea probeerde hen terug te brengen. Dat lukte maar half. De Melitianen zouden Athanasius de rest van zijn leven tegenwerken.

EEN JONGE BISSCHOP EN EEN AFGEHAKTE HAND

Op 8 juni 328 werd Athanasius bisschop van Alexandrië, als opvolger van Alexander. Hij was ongeveer dertig. Zijn tegenstanders beweerden later dat hij te jong was en dat zeven bisschoppen hem in het geheim hadden gewijd. Dat komt uit het verslag van Sozomenus, rond 445, die het nadrukkelijk als een bewering van tegenstanders brengt. Gregorius schreef juist dat het volk hem had gekozen.

Daarna regende het aanklachten. Hij zou de Egyptenaren een belasting op linnen kleding hebben opgelegd. Dat werd weerlegd. Een van zijn priesters, Macarius, zou in een dorp een avondmaalsbeker hebben gebroken bij een man die zich priester noemde, Ischyra. En hij zou een Melitiaanse bisschop, Arsenius, hebben vermoord. Ter staving droegen zijn tegenstanders een afgehakte hand rond.

Arsenius bleek te leven. Hij werd ondergedoken gevonden. Athanasius nam later in een verdedigingsschrift de brieven op die dat bewijzen, onder meer een brief van keizer Constantijn en een brief van Arsenius zelf, die vrede sloot met de kerk. Ook Ischyraas trok volgens die stukken zijn verhaal in.

WAT DE PAPYRUS ZEGT

Hier moet ik eerlijk zijn, want dit is geen eenvoudig verhaal over een onschuldige man en leugenachtige vijanden.

Er is een papyrusbrief uit Egypte bewaard gebleven, die nu in Londen ligt. Een Melitiaan, Callistus, schreef hem in mei of juni 335. Hij vertelt hoe aanhangers van Athanasius, dronken, samen met soldaten Melitiaanse broeders aanvielen. Vier werden bloedend de stad uit gezet. Anderen werden gevangengezet. Het is een brief van een tegenstander, maar hij is geschreven in de dagen zelf, niet jaren later.

Wat betekent dat voor Athanasius zelf? Daarover zijn historici het oneens. De historicus Timothy Barnes oordeelde hard. Volgens hem stelde Athanasius belangrijke feiten over zijn eigen loopbaan stelselmatig verkeerd voor, en schuwde hij oneerlijke middelen niet. Anderen, zoals Duane Arnold, zagen in de aanklachten vooral een politieke campagne om hem weg te krijgen, en in de synode die hem veroordeelde een showproces. Weer anderen denken dat Athanasius de dronken groep niet zelf heeft gestuurd, maar dat de brief wel laat zien dat Melitianen in zijn tijd geslagen en opgesloten werden.

Ik kan dat niet beslissen. De meeste verhalen over hem hebben we van hemzelf, en hij schreef ze om zich te verdedigen. Dat maakt ze niet onwaar. Het maakt ze wel eenzijdig. In de vierde eeuw was kerkpolitiek geen vriendelijk spel, aan geen enkele kant.

TRIER EN ROME

In 335 kwam een synode in Tyrus, in het huidige Libanon, bijeen. Die zette Athanasius af. Hij reisde zelf naar Constantinopel, het huidige Istanbul, en sprak de keizer aan midden op straat, zo vertelt hij. Hij wilde een eerlijk proces. Toen kwam er een nieuwe beschuldiging: hij zou gedreigd hebben de graanschepen uit Alexandrië tegen te houden die de nieuwe hoofdstad van voedsel voorzagen. Constantijn werd boos en stuurde hem naar Gallië.

Zo kwam Athanasius in Trier terecht, nu in Duitsland. Hij vertrok op 8 februari 336 en verbleef er bij bisschop Maximinus. Toen Constantijn in mei 337 stierf, mocht hij terug. Eind november 337 was hij weer thuis.

Lang duurde het niet. In maart 339 werd met steun van keizer Constantius II een andere bisschop in Alexandrië geïnstalleerd, Gregorius van Cappadocië. Athanasius vluchtte en ging naar Rome. Daar stond bisschop Julius van Rome achter hem. Een synode in Rome verklaarde hem tot de rechtmatige bisschop, en in 343 sprak ook een kerkvergadering in Serdica, het huidige Sofia in Bulgarije, hem vrij. Pas op 21 oktober 346 kwam hij weer in Alexandrië aan. Gregorius van Nazianze beschrijft hoe heel Egypte uitliep om hem te zien. Het zijn woorden uit een lofrede, maar dat hij terugkwam, staat vast.

Er volgden tien rustige jaren. Ze eindigden in de nacht van februari 356, in de kerk van Theonas.

TUSSEN DE MONNIKEN

Na die nacht verdween Athanasius uit het zicht. Bijna zes jaar leefde hij verborgen, vooral bij de monniken in de Egyptische woestijn. Gregorius vertelt dat ze hem niet verraadden, ook niet toen ze daarvoor werden bedreigd. In Alexandrië werd intussen een andere bisschop aangesteld.

In deze jaren schreef hij veel. Hij schreef een geschiedenis van de strijd met de Arianen en verdedigingen van zijn eigen optreden. En hij schreef het leven van Antonius, de bekende monnik uit de Egyptische woestijn. Antonius krijgt in dit boek een eigen hoofdstuk. Athanasius zegt in zijn inleiding dat hij hem vaak had gezien en hem lang had gediend. Hij had, schrijft hij, “water over zijn handen gegoten” (vrij vertaald). Het boek werd door de hele christelijke wereld gelezen en heeft het kloosterleven in Oost en West sterk gevormd.

Het zegt iets dat de man die zo vaak vluchtte, in de woestijn kwam te wonen tussen mensen die daar vrijwillig waren gaan wonen. Voor hen was afzondering een keuze. Voor hem was het een noodzaak. Hij maakte er een school van.

“EEN KLEIN WOLKJE”

In 361 werd Julianus keizer. Hij had zich van het christendom afgekeerd en wilde de oude Romeinse godsdiensten herstellen. Hij liet de verbannen bisschoppen terugkomen. Op 21 februari 362 was Athanasius terug in zijn stad. Hij hield er een synode, die opnieuw uitsprak dat Vader, Zoon en Heilige Geest één in wezen zijn.

Julianus had hem onderschat. In het najaar van 362 kwam er een nieuw bevel: Athanasius moest weg. Julianus noemde hem in een brief een minderwaardig mannetje. Volgens Socrates zei Athanasius tegen zijn vrienden dat het “maar een klein wolkje was, dat snel overdrijft” (vrij vertaald). Hij vluchtte per boot over de Nijl. Toen zijn achtervolgers vroegen of iemand hem gezien had, kregen ze te horen dat hij niet ver weg was. Ze roeiden door en haalden hem nooit in. Dat verhaal staat bij Socrates, bijna tachtig jaar later opgeschreven. Of het zo gegaan is, kunnen we niet controleren.

Wat wel vaststaat: Julianus stierf op 26 juni 363. Athanasius keerde terug.

VIJFDE KEER

Ook de volgende keizer van het oosten, Valens, steunde de partij van Arius. In oktober 365 trok Athanasius zich opnieuw terug, naar een buitenhuis buiten de stad. Socrates schrijft dat hij zich vier maanden verborg in het graf van zijn voorouders. Dat detail heeft geen andere bron. Begin februari 366 liet Valens hem terugkeren. Daarna is hij niet meer verbannen.

Hij was toen rond de zeventig. Hoe lang kun je blijven staan als de wind steeds van richting verandert? Athanasius heeft het geprobeerd, met vijf vertrekken en vijf terugkomsten.

DE BRONNEN VAN HET HEIL

Elk jaar stuurde de bisschop van Alexandrië een paasbrief naar de kerken van Egypte. Daarin maakte hij de datum van Pasen bekend en schreef hij iets ter bemoediging of ter waarschuwing. In zijn paasbrief van 367, de negenendertigste, schreef Athanasius over iets anders: welke boeken bij de Bijbel horen.

Hij had een reden. Er gingen boeken rond met bekende namen erop, die beweerden oud en heilig te zijn. Eenvoudige gelovigen konden het verschil niet zien. Hij zette op een rij wat de kerk ontvangen had. Voor het Nieuwe Testament noemde hij de vier evangeliën, Handelingen, zeven brieven van Jakobus, Petrus, Johannes en Judas, veertien brieven van Paulus, Hebreeën meegerekend, en Openbaring. Het zijn de zevenentwintig boeken die nu in vrijwel elke Bijbel staan. Voor zover bekend is het de oudste lijst met precies deze zevenentwintig, al wijzen sommige geleerden ook op Origenes.

Over die boeken schreef hij: “Dit zijn de bronnen van het heil” (vrij vertaald). Wie dorst heeft, kan daar drinken. Hij haalde de woorden van Jezus aan: *U onderzoekt de Schriften, want u denkt daardoor eeuwig leven te hebben, en die zijn het die van Mij getuigen.* (Johannes 5:39).

Hij noemde ook boeken die niet in de lijst stonden maar wel gelezen mochten worden door mensen die net tot het geloof kwamen. Daaronder waren de Wijsheid van Salomo, Jezus Sirach, Judit, Tobit, de Didache en de Herder van Hermas. Over het Oude Testament dachten de kerken later verschillend, en daarom staan in een katholieke of orthodoxe Bijbel meer boeken dan in een protestantse. Over het Nieuwe Testament werden ze het eens. De lijst van Athanasius werd de lijst van iedereen.

EEN BED IN ALEXANDRIË

Athanasius stierf op 2 mei 373 in Alexandrië. Hij had zelf nog Petrus als zijn opvolger aangewezen. Na al die nachtelijke vluchten stierf hij rustig, in zijn eigen bed.

De belijdenis van Nicea, waar hij zijn leven lang voor stond, wordt in rooms-katholieke, orthodoxe, anglicaanse en veel protestantse kerken nog steeds uitgesproken. Een encyclopedie uit 1907 noemde hem de vader van de rechtzinnigheid. Evangelische en pinkstergelovigen die Jezus aanbidden als God, staan op de grond die hij verdedigde, ook als ze zijn naam nooit gehoord hebben.

Hij was geen heilige uit een plaatjesboek. Hij kon hard zijn en sluw, en over zijn methoden hadden zijn tegenstanders misschien niet altijd ongelijk. Maar over de vraag waar het hem om ging, heeft hij nooit gemarchandeerd.

Ik denk vaak terug aan die nacht in de kerk van Theonas. De deuren gaan open, de soldaten komen binnen. Voorin zit een kleine man op een stoel. Om hem heen zegt een gemeente, vers na vers, hetzelfde antwoord: want Zijn goedertierenheid is voor eeuwig.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte rond 296 tot 298 (datum onzeker); diaken in 319; aanwezig in Nicea in 325 als helper van bisschop Alexander; bisschop van Alexandrië vanaf 8 juni 328; afzetting door de synode van Tyrus (335); vijf ballingschappen onder Constantijn, Constantius II, Julianus en Valens (Trier 336-337, Rome 339-346, Egyptische woestijn 356-362, 362-363, 365-366); steun van Julius van Rome en vrijspraak in Serdica (343); de aanval van Syrianus op de kerk in februari 356 (ook in het protest van zijn gemeente); de paasbrief van 367 met de lijst van 27 nieuwtestamentische boeken; overlijden op 2 mei 373.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de details van die nacht in 356 (de psalm, het getal van vijfduizend soldaten, zijn weigering om eerder te gaan); zijn ontmoeting met Constantijn op straat en de aanklacht over de graanschepen; zijn omgang met Antonius; de lof bij Gregorius van Nazianze (een lofrede); het “kleine wolkje” en de vlucht over de Nijl (Socrates, rond 439); de vier maanden in het familiegraf (Socrates).

Onbevestigd: de jongen die op het strand bisschop speelde (Rufinus, rond 402, waarschijnlijk legende); de bewering dat hij te jong was en in het geheim gewijd werd (bewering van tegenstanders bij Sozomenus).

Duiding: of Athanasius zelf geweld tegen Melitianen gebruikte of goedkeurde, is onder historici omstreden. De papyrus van Callistus (335) laat zien dat zijn aanhangers geweld werden verweten in de tijd zelf. Barnes oordeelt hard over zijn eerlijkheid, Arnold ziet vooral een politieke campagne tegen hem.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Athanasius, *Apologia de fuga* (Verdediging van zijn vlucht), hfst. 24
2. Athanasius, *Geschiedenis van de Arianen*, hfst. 81 (protest van de gemeente, 356)
3. Athanasius, *Apologia contra Arianos*
4. Athanasius, *Over de menswording van het Woord*
5. Athanasius, *Over de menswording*, hfst. 54 (CCEL)
6. Athanasius, *Paasbrief 39* (367)
7. Athanasius, *Leven van Antonius*
8. Theodoretus, *Kerkgeschiedenis boek 1* (brieven van Arius en Alexander)
9. Socrates, *Kerkgeschiedenis boek 1*
10. Socrates, *Kerkgeschiedenis boek 3*
11. Socrates, *Kerkgeschiedenis boek 4*
12. Sozomenus, *Kerkgeschiedenis boek 2*
13. Bronnenbundel over de jeugd van Athanasius (fourthcentury.com)
14. Gregorius van Nazianze, *Rede 21 over Athanasius*
15. Brief van Callistus, P.Lond. VI 1914 (fourthcentury.com)
16. NPNF II/4, chronologische tabel van het leven van Athanasius
17. Catholic Encyclopedia (1907), St. Athanasius
18. Christianity Today, Athanasius
19. Recensie van T.D. Barnes, *Athanasius and Constantius* (Scholia)
20. D.W.H. Arnold, *The Early Episcopal Career of Athanasius of Alexandria* (uitgeversomschrijving)
21. Bryn Mawr Classical Review 2013.12.28, over Hauben, *Studies on the Melitian Schism*
22. Wikipedia, Melitians
23. Wikipedia, Athanasius of Alexandria

Augustinus van Hippo: de man die zijn eigen hart opschreef

Het is eind augustus 386, in een tuin bij een huis in Milaan. Een man van eenendertig ligt onder een vijgenboom en huilt. Zijn vriend Alypius heeft hij een eind verderop laten zitten. Waar Alypius zit, ligt een boek met brieven van de apostel Paulus.

Dan hoort hij uit een huis in de buurt een kinderstem. Het klinkt als een liedje, steeds dezelfde woorden: “Neem en lees, neem en lees.” Hij weet niet of het een jongen of een meisje is. Hij staat op, loopt terug naar Alypius, slaat het boek open en leest de eerste regels waar zijn oog op valt. Het zijn woorden uit de brief aan de Romeinen: *Maar bekleed u met de Heere Jezus Christus, en verzorg het vlees niet om begeerten op te wekken.* (Romeinen 13:14). Alle twijfel verdwijnt, schrijft hij later.

We kennen deze scène maar uit één bron: zijn eigen boek, de *Belijdenissen*, dat hij rond 397 schreef, elf jaar na die middag. Wat er in die tuin gebeurde, hebben we dus van Augustinus zelf.

Die man werd bisschop van een havenstad in Noord-Afrika. Rooms-katholieken eren hem als kerkleraar. Maarten Luther werd monnik

in een klooster dat naar hem genoemd was. Lutheranen en gereformeerden noemen hem een vader van de Reformatie. Hij hoort bij hen allemaal.

Het begon in Thagaste.

EEN KRUISJE OP HET VOORHOOFD

Aurelius Augustinus werd geboren op 13 november 354 in Thagaste, in de Romeinse provincie Numidië. Tegenwoordig heet die plaats Souk Ahras en ligt ze in Algerije. Noord-Afrika hoorde bij het Romeinse rijk en sprak Latijn. Ruim veertig jaar eerder, in 312, was keizer Constantijn christen geworden. De grote vervolgingen waren voorbij, maar lang niet iedereen was christen.

In het huis van Augustinus zag je die twee werelden naast elkaar. Zijn vader Patricius was heiden. Zijn moeder Monica was christen, en dat was ze met haar hele hart. Possidius, een vriend die later zijn eerste levensbeschrijving schreef, noemt het ouders van eerbare stand. Ze hoorden bij de bestuurlijke burgerij van het stadje.

Augustinus vertelt in zijn *Belijdenissen* dat hij als kind met het teken van het kruis werd gemerkt. Zo werd hij leerling van de kerk, catechumeen. Toen hij als jongen ernstig ziek werd, vroeg hij zelf om de doop. Zijn moeder maakte alles klaar. Hij herstelde, en de doop werd uitgesteld.

PEREN VOOR DE VARKENS

In zijn zestiende jaar stal hij met een groep jongens peren uit een boom naast de wijngaard van de familie. De peren waren niet eens lekker. Ze aten er een paar en gooiden de rest naar de varkens. Waarom deden ze het dan? Augustinus geeft het antwoord zelf: het was leuk omdat het niet mocht.

Waarom besteedt een bisschop een heel hoofdstuk aan een paar gestolen peren? Voor hem ging het over de vraag waar het kwaad in een mens vandaan komt. Er was geen honger, geen nood, geen reden. Hij had het kwade gedaan omdat hij het wilde. Wie de *Belijdenissen* leest, merkt dat hij zichzelf nergens spaart.

Rond 371, hij was zeventien, ging hij naar Carthago om voor redenaar te leren. Carthago lag bij het huidige Tunis in Tunesië. Hij beschreef de stad later als een kookpot van verkeerde liefdes. Zijn vader stierf in die jaren. Volgens Augustinus was Patricius aan het eind van zijn leven tot geloof gekomen. Monica had hem voor God gewonnen.

EEN VROUW ZONDER NAAM EN EEN MOEDER IN TRANEN

In Carthago ging Augustinus samenwonen met een vrouw. Ze trouwden niet. Hij schreef later dat hij maar één vrouw had en dat hij haar trouw bleef. In 372 kregen ze een zoon. Ze noemden hem Adeodatus, wat betekent: door God gegeven.

Over de geboorte schreef Augustinus iets eerlijks. Een kind in zo'n relatie wordt geboren tegen de wil van de ouders, maar als het er eenmaal is, dwingt het liefde af. Hij hield van die jongen.

Haar naam heeft hij nergens opgeschreven. We weten niet hoe ze heette, waar ze vandaan kwam of hoe ze eruitzag. Ze leefde ongeveer vijftien jaar met hem samen, en meer weten we nauwelijks. Ik vind dat moeilijk om te lezen. Een vrouw die zo lang bij hem hoorde, en de moeder van zijn enige kind, blijft in de geschiedenis zonder gezicht.

Toen hij negentien was, las Augustinus een boek van de Romeinse schrijver Cicero, de *Hortensius*. Het boek veranderde zijn verlangens, schreef hij. Hij pakte ook de Bijbel, maar die viel hem tegen. Vergelijken met Cicero vond hij de stijl te eenvoudig.

Hij sloot zich aan bij de manicheeërs. Dat was een beweging die in de derde eeuw in Perzië was gesticht door Mani, met een leer van twee tegengestelde machten. Ze riepen voortdurend “Waarheid, waarheid”, schreef Augustinus later, maar hun hart was er leeg van. Ongeveer negen jaar bleef Augustinus bij hen, als toehoorder, de laagste rang.

Monica was er kapot van. Augustinus vertelt dat ze in een droom op een houten liniaal stond. Een stralende jongeman kwam naar haar toe en zei dat waar zij was, ook haar zoon zou zijn. Ze ging ook naar een bisschop en vroeg hem met haar zoon in gesprek te gaan. Die weigerde, en stuurde haar weg met de woorden dat de zoon van deze tranen onmogelijk verloren kon gaan. Zo vertelde hij het zelf. Wie die bisschop was, schrijft hij niet.

Een jeugdvriend van hem werd ziek en werd gedoopt terwijl hij bewusteloos was. Augustinus maakte er een grap over. De vriend keek hem aan met schrik en wees hem terecht. Kort daarna stierf hij. Augustinus beschrijft zijn verdriet in zinnen die nog altijd pijn doen om te lezen: alles waar hij naar keek, was dood.

In zijn negenentwintigste jaar kwam de beroemde manicheese leraar Faustus naar Carthago. Hij sprak mooi, maar zijn leer overtuigde Augustinus niet.

In 383 vertrok Augustinus naar Rome. De studenten in Carthago waren hem te wild, en in Rome zou het beter zijn. Monica huilde en wilde hem tegenhouden. Hij loog tegen haar. Hij zei dat hij een vriend uitzwaaide die op gunstige wind wachtte. Hij voer weg. Het staat in zijn eigen boek, zonder verzachting.

In Rome werd hij zwaar ziek, met hoge koorts. Hij herstelde. Een jaar later zocht de stad Milaan een leraar welsprekendheid. Symmachus, de prefect van Rome, liet hem een proefrede houden en stuurde hem naar het noorden.

EEN BISSCHOP DIE ZWIJGEND LAS

In Milaan was Ambrosius bisschop. Hij ontving Augustinus, zo schreef die, als een vader. Augustinus ging naar zijn preken luisteren. Eerst zag hij in hem vooral een vriendelijke man. Daarna merkte hij dat wat Ambrosius zei, veel steviger was dan alles wat hij van Faustus had gehoord.

Augustinus noteerde een klein detail over hem. Wie bij Ambrosius binnenkwam, vond hem vaak lezend. Zijn ogen gingen over de bladzijden, maar zijn stem zweeg.

Monica reisde haar zoon achterna naar Milaan. Ze drong erop aan dat hij ging trouwen. Er werd een meisje gevonden, nog twee jaar te jong om te trouwen. Augustinus verloofde zich met haar.

Toen gebeurde wat ik het moeilijkste stuk van zijn levensverhaal vind. De moeder van Adeodatus werd, in zijn eigen woorden, van zijn zijde gescheurd, omdat ze het huwelijk in de weg stond. Ze ging terug naar Afrika. Daar beloofde ze God dat ze nooit meer met een andere man zou leven. Hun zoon bleef bij zijn vader in Milaan. Hij kon de twee jaar tot de bruiloft niet wachten en nam een andere vrouw.

Ik ga hier geen oordeel uitspreken over mensen die zestienhonderd jaar geleden leefden. Maar ik wil haar ook niet vergeten. Zij is degene die in dit verhaal een gelofte aan God deed, voordat Augustinus dat deed.

“NEEM EN LEES”

In de zomer van 386 kwam een landgenoot op bezoek, Ponticianus, een Afrikaan die aan het hof werkte. Hij vertelde over Antonius, een Egyptische monnik die alles had verlaten om God te dienen. Hij vertelde ook over twee keizerlijke ambtenaren bij Trier, in het

huidige Duitsland. Ze hadden in een hutje het leven van Antonius gevonden en gelezen, en ter plekke besloten hun loopbaan op te geven. Augustinus schaamde zich. Hij zag hoe verdeeld zijn eigen wil was.

Daarna volgde de middag in de tuin, met de vijgenboom, het kind en de brief aan de Romeinen. Alypius las het volgende vers en betrok het op zichzelf. De twee vrienden liepen samen naar binnen en vertelden het aan Monica. Ze juichte, schrijft Augustinus, en ze dankte God.

Historici hebben zich afgevraagd hoe letterlijk dit verslag is. Toen Augustinus het opschreef, was hij al bisschop. Sommige geleerden, zoals de Duitse kerkhistoricus Adolf von Harnack, meenden dat hij later inzicht terugschreef naar die middag. De Katholieke Encyclopedie van 1907 wijst die uitleg af, omdat ze volgens de schrijver niet klopt met de feiten en de teksten. Wat vaststaat: kort daarna trok hij zich terug, en het jaar erop liet hij zich dopen.

Heb jij ooit zo'n moment gehad, waarin een gewone zin ineens over jou ging? Augustinus wist niet waar het kind vandaan kwam. Hij las wat voor hem lag, en hij deed het.

De maanden daarna woonde hij met een kleine groep op een landgoed bij Milaan, in Cassiciacum. Waar dat precies lag, weten we niet meer. Monica was erbij, Alypius en Adeodatus. Hun gesprekken, die Augustinus opschreef, maakten van het landgoed een kleine christelijke school.

In de paasnacht van 24 op 25 april 387 werd hij in Milaan gedoopt door Ambrosius. Alypius werd samen met hem gedoopt, en ook Adeodatus. Augustinus schrijft over zijn zoon dat hij nauwelijks vijftien was en met zijn verstand veel geleerde mannen overtrof. Later schreef hij een dialoog met hem, *De leraar*. Alle gedachten die de jongen daarin zegt, waren echt van hem, verzekert zijn vader.

EEN RAAM IN OSTIA

Na de doop wilde het gezelschap terug naar Afrika. In het najaar van 387 wachtten ze in Ostia, de haven van Rome, op een schip. Augustinus en Monica stonden op een dag samen bij een raam dat uitkeek op een binnentuin. Ze spraken over het eeuwige leven. Volgens Augustinus raakten ze in dat gesprek even, met heel hun hart, aan de Wijsheid van God, en daarna keerden ze terug naar gewone woorden.

Een paar dagen later werd Monica ziek. Ze zei tegen haar zoons dat ze zich over haar lichaam geen zorgen moesten maken. “Leg dit lichaam ergens neer,” zei ze, zo schreef Augustinus het op. Ze vroeg alleen of ze haar wilden gedenken bij het altaar van de Heer, waar ze ook waren. Op de negende dag van haar ziekte stierf ze. Ze was zesenvijftig, hij drieëndertig.

Hier hebben we iets wat zelden voorkomt bij mensen uit deze tijd: een stuk steen dat het verhaal bevestigt. Voor haar graf in Ostia schreef een voormalige consul, Anicius Auchenius Bassus, een graf-schrift. De tekst was al bekend uit een middeleeuws handschrift. In december 1945 vonden kinderen die bij de kerk van Sint-Aurea in Ostia aan het graven waren, een gebroken stuk van die marmeren steen. Haar resten liggen sinds 1430 in de kerk van Sant’Agostino in Rome.

GEGREPEN IN HIPPO

In 388 keerde Augustinus terug naar Afrika. Hij verkocht wat hij had en ging met vrienden in Thagaste leven als een kleine gemeenschap, met gebed, studie en gedeeld bezit. Kort daarna stierf Adeodatus. De bronnen noemen meestal 388, sommige een paar jaar later. Augustinus schrijft er maar één korte zin over: God nam zijn leven snel weg van de aarde. Meer zegt hij niet. Misschien kon hij het niet.

In 391 was hij in Hippo Regius, een havenstad aan de kust. Nu heet die stad Annaba, in Algerije. De bisschop daar, Valerius, was oud en sprak het Latijn niet goed, want hij was een Griek. Hij vroeg de gemeente een priester te kiezen. Possidius vertelt wat er gebeurde. De mensen grepen Augustinus, die in de menigte stond, en brachten hem naar voren om gewijd te worden. Hij huilde.

Possidius kende Augustinus bijna veertig jaar en schreef zijn levensbeschrijving kort na 430. Hij was een tijdgenoot en een vriend, en hij bewonderde hem. Dat moet je meewegen.

Augustinus begon in Hippo een klooster, waar niemand iets voor zichzelf had. Valerius liet hem preken terwijl hij er zelf bij was, iets wat in Afrika ongebruikelijk was. Omdat de oude bisschop bang was dat een andere stad hem zou weghalen, liet hij hem in 395 of 396 tot hulpbisschop wijden. Kort daarna stierf Valerius. Augustinus was nu bisschop van Hippo, en dat bleef hij tot zijn dood.

TE LAAT HEB IK U LIEFGEHAD

Rond 397 schreef hij de *Belijdenissen*. Het is een lang gebed, gericht aan God, waarin hij zijn leven vertelt. Het boek begint met een zin die nog altijd vaak wordt aangehaald: God heeft ons gemaakt voor Zichzelf, en ons hart is onrustig tot het rust vindt in Hem.

Hij schreef het als bisschop. Hij wist dat mensen ook wilden weten wie hij nu was, en ook dat vertelde hij. In het tiende boek staat de zin: "Te laat heb ik U liefgehad, Schoonheid zo oud en zo nieuw." (vrij vertaald uit de Engelse vertaling). Een bisschop schreef zijn eigen diefstal, zijn leugens en zijn verkeerde liefdes op, voor iedereen leesbaar.

“DWING HEN BINNEN TE KOMEN”

Het bisschopsambt bracht hem in conflicten waar hij niet altijd goed uitkwam. Het grootste ging over de donatisten. Sinds het begin van de vierde eeuw was de kerk in Noord-Afrika gescheurd. De donatisten vonden dat de katholieke kerk onrein was geworden, omdat sommige van haar leiders de kerk in de tijd van de vervolgingen hadden verraden. Ze vormden een eigen kerk naast de katholieke.

Augustinus schreef, preekte en debatteerde. In juni 411 kwam er in Carthago een conferentie, bevolen door de keizer. Er waren 286 katholieke en 279 donatistische bisschoppen. De voorzitter was de keizerlijke tribuun Marcellinus, een vriend van Augustinus. De kerk-historicus Philip Schaff noemt dat in de negentiende eeuw onverbloemd partijdig. De uitspraak viel uit in het voordeel van de katholieken.

Daarna kwamen er wetten. Donatistische geestelijken werden verbannen, gewone leden kregen boetes, kerken werden in beslag genomen. Augustinus had eerst gezegd dat je mensen alleen met woorden kunt overtuigen. Later veranderde hij van mening en steunde hij de dwang. Hij beriep zich op een zin uit een gelijkenis van Jezus over een maaltijd, waar de heer zegt dat de knecht mensen moet dwingen binnen te komen. Wel wilde hij nooit dat ketters ter dood werden gebracht, zo benadrukt de Katholieke Encyclopedie.

Het tweede grote conflict ging over Pelagius, een monnik uit Brittannië. Pelagius leerde dat een mens uit zichzelf kan kiezen om goed te doen, en dat de zonde van Adam niet in ieder mens doorwerkt. Augustinus zag het anders. Een mens kan niet zonder de genade van God. In 412 veroordeelde een synode in Carthago de leer van Pelagius, in 417 deed bisschop Innocentius van Rome dat, en in 418 zijn opvolger Zosimus. Met Julianus van Eclanum, een volgeling van Pelagius, bleef Augustinus de laatste tien jaar van zijn leven in debat.

Die strijd maakte zijn leer over genade en uitverkiezing scherper. De kerk van de middeleeuwen bouwde erop voort, en later ook Luther en Calvijn.

TWEE STEDEN

In 410 plunderden de Visigoten Rome. Heidenen zeiden dat het de schuld was van de christenen: de oude goden waren verlaten, en nu kwam de straf.

Augustinus gaf antwoord in een boek waar hij twaalf jaar aan werkte, *De stad van God*. Het werd 22 boeken lang en was in 426 klaar. Er zijn in de geschiedenis twee steden, schreef hij, twee soorten mensen. De ene stad leeft voor zichzelf en wat voorbijgaat. De andere leeft voor God en Zijn eeuwige waarheid. Aan het eind, schreef hij, zal de stad van God overwinnen.

Kort voor zijn dood las hij al zijn eigen boeken nog eens door en schreef een lijst met verbeteringen, de *Herzieningen*.

PSALMEN OP DE MUUR

In de zomer van 429 staken de Vandalen, een Germaans volk, met de Alanen vanuit Spanje over naar Afrika. Volgens Possidius verwoestten ze steden en kerken en doodden ze geestelijken. Possidius schrijft dat van de vele kerken alleen die van Carthago, Hippo en Cirta overeind bleven. Dat klinkt als een overdrijving van iemand die alles zag instorten. Maar dat het land werd verwoest, staat vast.

Ook Hippo werd belegerd. In de stad zaten graaf Bonifatius met zijn troepen en veel vluchtelingen. Het beleg duurde volgens Possidius bijna veertien maanden. Andere bronnen spreken van achttien.

In die tijd schreef hij aan bisschop Honoratus dat geestelijken hun gemeente niet in de steek mogen laten, tenzij anderen hun werk kunnen voortzetten.

In de derde maand van het beleg kreeg hij koorts. Possidius vertelt dat er een man aan zijn bed kwam met een zieke verwant. Hij had gedroomd dat hij naar bisschop Augustinus moest gaan om hem de handen te laten opleggen. Augustinus zei dat hij, als hij zo'n kracht had, die eerst voor zichzelf zou gebruiken. Toen legde hij hem toch de handen op, en de zieke werd gezond. Dit verhaal kennen we alleen van Possidius. Hij schrijft er niet bij of hij het zelf zag.

De laatste weken beschrijft Possidius eenvoudig. Augustinus liet de boetepsalmen, psalmen waarin om vergeving wordt gevraagd, overschrijven en aan de muur hangen. Hij las ze vanuit bed en hilde. De laatste tien dagen wilde hij geen bezoek, alleen de artsen en wie hem eten bracht. Hij wilde bidden.

Op 28 augustus 430 stierf hij, in zijn zesenzeventigste levensjaar. Hij liet geen testament na. Hij bezat niets. Hij vroeg alleen of de bibliotheek van de kerk bewaard bleef voor wie na hem kwam.

EEN BIBLIOTHEEK IN EEN BRANDENDE STAD

De Vandalen brandden Hippo later plat. De kathedraal en de bibliotheek bleven gespaard. Zo bleven zijn boeken en brieven bewaard, en ruim driehonderdvijftig preken die als echt gelden. Hij hield er waarschijnlijk duizenden. In 1298 noemde paus Bonifatius VIII hem kerkleraar. Op 17 juli 1505 trad Maarten Luther in bij het augustijnenklooster in Erfurt. Rooms-katholieken, lutheranen, gereformeerden en evangelischen lezen hem nog altijd, elk met hun eigen accenten.

Ik heb dit hoofdstuk niet geschreven om van hem een held te maken. Hij liet de moeder van zijn zoon gaan, en hij steunde dwang tegen andere christenen. Hij heeft zijn eigen fouten zelf opgeschreven, en zo kennen we ze.

Possidius sluit zijn boek af met een opmerking. Wie Augustinus las, had er veel aan, schrijft hij. Maar wie hem had zien leven in die stad aan de kust, had er nog meer aan.

Wat zijn vriend als laatste beschreef, was een oude man in bed in een belegerde stad. Op de muur hingen psalmen. Hij las ze, en hilde.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 13 november 354 in Thagaste (Souk Ahras); studie in Carthago; zoon Adeodatus, geboren rond 372; jaren bij de manicheeërs; Rome (383) en Milaan (384), waar Ambrosius bisschop was; doop in Milaan in de paasnacht van 387 samen met Alypius en Adeodatus; dood van Monica in Ostia in het najaar van 387 (ook bevestigd door haar graf-schrift, waarvan in 1945 een stuk werd gevonden); terugkeer naar Afrika in 388; wijding tot priester in Hippo in 391; bisschop vanaf 395 of 396; de conferentie met de donatisten in 411 en de dwang-maatregelen daarna; de strijd met Pelagius en Julianus; *De stad van God* na de plundering van Rome in 410, voltooid in 426; het beleg van Hippo door de Vandalen; zijn dood op 28 augustus 430.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de peren, de droom van Monica en de woorden van de bisschop over de zoon van haar tranen, de leugen aan de kust, de tuin met de vijgenboom en de kinderstem, het venstergesprek in Ostia en de laatste woorden van Monica (alle uit de *Belijdenissen*, ca. 397); het huilen bij zijn wijding, de psalmen op de muur en de genezing op zijn sterfbed (alle van Possidius, vriend en tijdgenoot, kort na 430); de reis van zijn stoffelijk overschot naar Sardinië en Pavia (latere overlevering).

Onbevestigd: het precieze sterfjaar van Adeodatus; het jaar van zijn bisschopswijding (395 of 396); de duur van het beleg (veertien of achttien maanden); de naam en verdere levensloop van de moeder

van Adeodatus; de omvang van de verwoesting die Possidius beschrijft.

Duiding: of de kinderstem in de tuin een teken van God was, is een geloofsvraag. Historici discussiëren ook over hoeveel de bisschop van 397 zijn eigen verleden heeft gekleurd. Zijn latere steun voor dwang tegen de donatisten wordt door historici uit alle kerken kritisch bekeken.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Augustinus, Belijdenissen, boek 1 (New Advent)
2. Augustinus, Belijdenissen, boek 2 (New Advent)
3. Augustinus, Belijdenissen, boek 3 (New Advent)
4. Augustinus, Belijdenissen, boek 4 (New Advent)
5. Augustinus, Belijdenissen, boek 5 (New Advent)
6. Augustinus, Belijdenissen, boek 6 (New Advent)
7. Augustinus, Belijdenissen, boek 8 (New Advent)
8. Augustinus, Belijdenissen, boek 9 (New Advent)
9. Augustinus, Belijdenissen, boek 10 (New Advent)
10. Possidius, Leven van Augustinus (tertullian.org)
11. Catholic Encyclopedia, "St. Augustine of Hippo" (New Advent)
12. Catholic Encyclopedia, "Adeodatus" (New Advent)
13. Dictionary of African Christian Biography, "Adeodatus"
14. Philip Schaff, History of the Christian Church, deel 3, over de donatisten (CCEL)
15. Christianity Today, Christian History, "Augustine of Hippo"
16. Encyclopaedia Britannica, "Saint Augustine"
17. Wikipedia, "Augustine of Hippo"
18. Wikipedia, "The City of God"
19. Wikipedia, "Martin Luther"

20. Fr. John Zuhlsdorf, "St. Monnica: put my body anywhere"
(over het grafschrift in Ostia)
21. Encyclopaedia Britannica, "Manichaeism"

Patrick: de slaaf die terugging naar zijn ontvoerders

Ze droegen nog hun witte doopkleren. Op hun voorhoofd was nog de olie te zien waarmee ze gezalfd waren. Toen kwamen de soldaten. Sommigen werden met het zwaard gedood. De anderen werden weggevoerd om als slaaf verkocht te worden.

De man die hen gedoopt had, stuurde een priester met een brief achter de soldaten aan. Hij vroeg om de gevangenen terug en om de buit. De soldaten lachten om de boodschappers.

Daarna schreef hij een tweede brief, een open brief, voor iedereen die hem wilde horen. Hij noemde de soldaten van een zekere Coroticus geen medechristenen meer. Het waren in zijn woorden “medeburgers van demonen” (vrij vertaald). Hij vroeg gelovigen niet met hen te eten en hun giften te weigeren, tot ze boete deden en de gevangenen vrijlieten.

We kennen dit verhaal alleen uit die brief. Hij is bewaard gebleven, samen met één ander stuk van dezelfde hand: een terugblik op zijn leven die hij zelf zijn Confessio noemde, zijn belijdenis. Het zijn de enige twee teksten die we van hem hebben. Ze zijn geschreven door

een man die later de beschermheilige van Ierland werd, met een feestdag op 17 maart. Om die man heen zijn in vijftien eeuwen veel verhalen gegroeid: over slangen, over een klaverblad, over een vuur op een heuvel. In dit hoofdstuk houd ik die verhalen apart. Eerst komt Patrick zelf aan het woord.

Wie hij was, begint bij zijn eigen eerste zin. Hij noemt zich een zondaar, een eenvoudige man van het platteland, de minste van alle gelovigen.

EEN DORP MET EEN NAAM DIE NIEMAND MEER KAN VINDEN

Patrick werd geboren in Brittannië, het Romeinse deel van het huidige Groot-Brittannië. Wanneer precies, weet niemand. In zijn eigen teksten staat geen enkel jaartal. Historici zeggen voorzichtig dat hij in de vijfde eeuw leefde, en verder komen ze niet met zekerheid.

Zijn vader heette Calpornius. Hij was diaken in de kerk, en volgens de brief aan Coroticus ook decurio, lid van het stadsbestuur. Zijn grootvader Potitus was priester. Patrick kwam dus uit een christelijke familie met wat aanzien. In de brief schrijft hij dat hij vrij geboren was en dat hij die adellijke positie had opgegeven voor anderen.

De familie woonde in Bannavem Taburniae. Waar dat lag, is een raadsel gebleven. Er zijn voorstellen gedaan voor Birdoswald bij de Muur van Hadrianus in Noord-Engeland, voor Banwen in het zuiden van Wales en voor plaatsen in Somerset. Geen ervan is overtuigend, schrijft de vertaler van de Royal Irish Academy. Een biograaf uit de zevende eeuw, Muirchú, noemde een plaats Nemthor, die later met Dumbarton in Schotland verbonden werd. Ook dat is onzeker.

Het was een wereld die aan het schuiven was. Het West-Romeinse rijk verloor greep. In 410 werd Rome geplunderd, en rond die tijd trokken de Romeinse legioenen weg uit Brittannië. Aan de overkant

van de zee lag Ierland. Dat eiland was nooit deel geweest van het rijk. Er waren koningen en leiders van stammen, er waren slaven, en er waren rovers die over zee kwamen.

DE KLEINZoon VAN EEN PRIESTER

Veel geloof had Patrick als jongen niet, zo vertelt hij zelf. Hij kende de ware God niet, schrijft hij. Zijn familie luisterde niet naar de priesters die hen vertelden hoe ze behouden konden worden. Het klinkt vreemd uit de mond van de kleinzoon van een priester. Maar hij schrijft het zonder omwegen op.

Ergens in die jaren deed hij iets waar hij zich later voor schaamde. Wat het was, zegt hij nergens. Hij weet niet eens zeker hoe oud hij was. God weet het, schrijft hij, misschien was hij vijftien. Hij biechtte het later op aan een goede vriend, nog voor hij diaken werd. Die biecht zou dertig jaar later tegen hem gebruikt worden.

Rond zijn zestiende kwamen de rovers. Patrick werd met duizenden anderen meegenomen naar Ierland, schrijft hij. Hij zag het later als een straf die zijn volk verdiende, omdat het zich van God had afgekeerd. Of het om duizenden mensen ging, kunnen we niet nagaan. Het getal komt van hem.

HONDERD GEBEDEN OP EEN DAG

In Ierland werd hij herder. Hij hoedde het vee van een meester, zes jaar lang. Hoe dat meester heette en waar het precies was, schrijft hij niet. Latere biografen hebben er namen en plaatsen bij bedacht. Patrick zelf houdt het kort.

Wat hij wel beschrijft, is wat er in hem gebeurde. In die eenzaamheid groeide de liefde voor God, en ontzag voor Hem. Hij bad op één dag tot wel honderd keer, schrijft hij, en 's nachts bijna net zo vaak. Hij stond voor zonsopgang op om te bidden, in sneeuw, ijs en regen.

Hier stap ik even naar voren. Een jongen van zestien, weggerukt bij zijn familie, als slaaf bij het vee van een vreemde. Uit die tijd komen geen klachten in zijn tekst. Hij vertelt alleen dat hij in die jaren God leerde kennen. Wat zou jij gezegd hebben, als je zo'n terugblik moest schrijven over de slechtste jaren van je leven?

“JE SCHIP LIGT KLAAR”

Na zes jaar hoorde hij in zijn slaap een stem. Zijn schip lag klaar, zei de stem. Het lag niet dichtbij, schrijft hij, maar ruim tweehonderd mijl verderop, op een plek waar hij nooit was geweest en niemand kende.

Hij vluchtte. Hij liep naar de kust en vond inderdaad een schip dat op het punt stond te vertrekken. De kapitein weigerde hem eerst mee te nemen. Daarna werd hij toch teruggeroepen, en hij mocht mee. Het waren heidenen, schrijft hij, mannen die God niet kenden.

Na drie dagen varen kwamen ze aan land. Daarna trokken ze achtentwintig dagen door onbewoond gebied. Het eten raakte op. Toen, zo vertelt hij, verscheen er een kudde varkens op de weg, vlak voor hun ogen. Ze aten, en ze kwamen weer op krachten.

Die nacht lag hij te slapen toen het voelde alsof er een enorm rotsblok op hem viel. Hij kon zich niet bewegen. Hij riep “Helias”, en toen de zon opkwam, viel het gewicht van hem af. Hij zag het als een aanval van Satan en als redding door Christus. Waar dit allemaal gebeurde, in welk land ze aan wal gingen, zegt hij niet. Of het verhaal over de varkens een wonder was of een gelukkige ontmoeting, laat ik aan de lezer. Patrick wist wat hij erin zag.

Hij vertelt nog dat hij later opnieuw gevangen werd genomen, en dat hij na zestig nachten weer vrij was. Ook hierover geeft hij geen plaats of naam.

EEN BRIEF UIT IERLAND

Uiteindelijk kwam hij weer bij zijn familie in Brittannië. Na alles wat hij had meegemaakt, smeekten ze hem nooit meer weg te gaan.

Toen kwam er een droom. Patrick zag een man die Victoricus heette, met brieven bij zich. Patrick las er een. Het was de stem van de Ieren. Terwijl hij las, hoorde hij mensen roepen die woonden bij het bos van Voclut, bij de westelijke zee. Ze riepen als met één stem: "We smeken je, heilige jongen, kom en wandel weer onder ons" (vrij vertaald).

Het bos van Voclut is nooit met zekerheid gevonden. Wie Victoricus was, weten we evenmin. We hebben alleen Patricks eigen verslag, opgeschreven tientallen jaren later.

Maar dit is het hart van zijn leven. Een man die als slaaf uit Ierland was weggevlucht, hoorde in een droom dat de Ieren hem terugriepen. Zijn familie wilde hem houden. Later schrijft hij dat hem veel geschenken werden aangeboden, met verdriet en tranen, om hem tegen te houden. Hij nam ze niet aan.

EEN ONGESCHOOLDE MAN TUSSEN GELEERDEN

Hoe Patrick daarna priester en bisschop werd, vertelt hij nauwelijks. Hij noemt in het voorbijgaan dat hij diaken werd, en in de brief aan Coroticus dat hij bisschop in Ierland was. Waar hij zich voorbereidde, wie hem wijdde en in welk jaar hij vertrok: het staat er niet.

Wat er wel staat, is hoe hij zichzelf zag. Hij noemt zich ongeschoold, een eenvoudige man van het land, een vluchteling. Zijn woorden waren, schrijft hij, als het ware vertaald in een vreemde taal. Anderen hadden een goede opleiding gehad. Hij niet, en dat voelde hij als hij schreef.

Geleerden zijn het niet eens over zijn Latijn. Christine Mohrmann vond het volkstaal, zoals het in die eeuw in Gallië gesproken werd. David Howlett meende juist een doordachte opbouw te zien, zoals in de Psalmen. Kelly schrijft op de site van de Royal Irish Academy dat er geen overeenstemming is.

Muirchú, die in de zevende eeuw over Patrick schreef, wist er meer van. Volgens hem woonde Patrick dertig of veertig jaar bij bisschop Germanus in Auxerre, in het huidige Frankrijk. Dat verhaal staat ver van wat Patrick zelf schrijft, en Britannica noemt hooguit een kort bezoek aan het vasteland, en ook dat met een slag om de arm.

ER WAS ER AL EEN GESTUURD

Patrick was niet de eerste bisschop voor Ierland. Dat weten we uit een bron van buiten. Prosper van Aquitanië, een christelijke schrijver in Gallië, hield een kroniek bij. Onder het jaar 431 noteerde hij dat paus Celestinus een man genaamd Palladius had gewijd en als eerste bisschop had gestuurd naar de Ieren die in Christus geloofden. Prosper schreef dit rond 447.

Het betekent dat er in 431 al christenen in Ierland waren. Misschien waren het slaven uit Brittannië, zoals Patrick zelf er een geweest was. Misschien handelaars. De bron zegt het niet.

Wat er van Palladius werd, vertellen latere levens elk op een eigen manier. Hij zou slecht ontvangen zijn, een paar kerken gesticht hebben, vertrokken zijn of gestorven. De Catholic Encyclopedia zet die versies naast elkaar en ze passen niet in elkaar. De Ierse geschiedschrijver T. F. O'Rahilly stelde in 1942 voor dat later veel verhalen over Palladius op naam van Patrick zijn gezet. Die theorie is niet bewezen.

De Ierse annalen, jaarboeken die pas vanaf de zesde eeuw werden samengesteld, laten Patrick in 432 aankomen. Historici denken dat

dit jaartal Patrick groter en Palladius kleiner moest maken. Voor zijn dood geven dezelfde annalen 457, 461 of 492 en 493. De historicus E. A. Thompson vond geen van die data betrouwbaar. Ik noem ze daarom niet als feit. Patrick werkte in Ierland, ergens in de vijfde eeuw, en daar laat ik het bij.

TOT WAAR NIEMAND MEER WOONDE

Over zijn werk in Ierland schrijft Patrick als iemand die verbaasd terugkijkt. Een volk dat volgens hem alleen afgoden had gediend, was het volk van God geworden. Hij spreekt van vele duizenden mensen die hij gedoopt had. Dat getal komt van hem en is door niemand anders geteld.

Hij beschrijft zonen en dochters van Ierse leiders die monnik werden of als maagd hun leven aan Christus gaven. Een van hen was een adellijke vrouw die hij zelf doopte. Vaders verzetten zich daartegen en vervolgden hun dochters, schrijft Patrick. Slavinnen die gelovig werden, leefden onder angst en bedreiging.

Hij reisde naar streken waar niemand ooit was geweest om te dopen, tot plekken waar verder niemand meer woonde. Hij noemt het werk van God. Hij haalt de woorden van Jezus aan: *En dit Evangelie van het Koninkrijk zal in heel de wereld gepredikt worden tot een getuigenis voor alle volken* (Mattheüs 24:14). Voor iemand in de vijfde eeuw was Ierland de rand van de bekende wereld. Daar stond hij.

Het werk was gevaarlijk. Hij noemt twaalf keer dat zijn leven in gevaar was. Hij gaf geschenken aan koningen en betaalde rechters, bij elkaar zoveel als de prijs van vijftien mensen, schrijft hij. Dat hield niet alles tegen. Eens werd hij gevangen genomen en in ijzer geslagen. Op de veertiende dag kwam hij vrij.

Hij hield zijn handen schoon van geld. Als vrouwen hun sieraden op het altaar legden, gaf hij ze terug. Wie kon aantonen dat hij zich

ooit had laten betalen, mocht het zeggen, schrijft hij. Dan zou hij het teruggeven, en meer.

Hij had graag zijn familie in Brittannië weer gezien, en de broeders in Gallië. Maar hij voelde zich gebonden door de Geest, schrijft hij, en bleef.

DERTIG JAAR LATER

Waarom schreef Patrick zijn Confessio? Het antwoord zit in een pijnlijke geschiedenis. Een aantal oversten in de kerk, geestelijken in Brittannië, stelde zijn geschiktheid als bisschop ter discussie. Ze haalden iets aan wat hij als jongen gedaan had, de zonde van zijn vijftiende jaar. Hij had het lang geleden opgebiecht. Nu, dertig jaar later, kwam het op tafel.

Wie had het verteld? Een zeer dierbare vriend. De man aan wie hij het in vertrouwen had gezegd en die hem toen van harte had vergeven. Patrick was er niet bij toen het besproken werd.

Hij schrijft er zonder haat over, maar met verdriet. Die nacht kreeg hij in een droom te horen dat God het niet goed vond dat hij zo zijn goede naam verloor. Hij verdedigde zich in zijn Confessio niet met argumenten. Hij vertelde zijn leven. Kijk wat God gedaan heeft, is de strekking. Dat was zijn verweer.

Hoe die zaak afliep, weten we niet. Ook niet wie de oversten waren. Kelly wijst erop dat de Confessio meer is dan een verdediging: het is ook een loflied, een belijdenis van wat God deed.

WITTE KLEREN

De brief aan Coroticus is waarschijnlijk eerder geschreven dan de Confessio, maar wanneer precies, weet niemand. Britannica houdt het op ergens tussen 451 en 496, omdat Patrick de Franken nog heidenen noemt.

Wie Coroticus was, is ook onzeker. Het kan een heerser van Strathclyde geweest zijn, het gebied rond Dumbarton in het huidige Schotland, of een Welse vorst met de naam Ceretic. Patrick noemt zijn soldaten bondgenoten van de afvallige Schotten en Picten. Het pijnlijke voor Patrick was dat het mensen van zijn eigen kant waren: christenen uit Brittannië die christenen uit Ierland verkochten.

Hij zet er een beeld tegenover. In Gallië, schrijft hij, stuurden christenen mannen met grote sommen geld naar de Franken om gedoopte gevangenen vrij te kopen. Coroticus deed het omgekeerde. Hij doodde ze of verkocht ze aan volken die God niet kenden.

Een voormalige slaaf die opkomt voor mensen die als slaaf worden verkocht. Het is zijn eigen verleden dat hier meeschrijft. Hij noemt zichzelf nu een slaaf van een vreemd volk, vrijwillig, omwille van Christus. Hetzelfde volk, voegt hij eraan toe, dat hem ooit gevangen had genomen.

Aan het einde vraagt hij of de brief hardop voorgelezen mag worden, ook in aanwezigheid van Coroticus zelf. Hij hoopte dat de man zich zou bekeren en de gevangen vrouwen zou laten gaan. Of dat gebeurde, weten we niet.

SLANGEN, EEN KLAVERBLAD EN EEN VUUR OP EEN HEUVEL

Na zijn dood verdween Patrick uit beeld. Rond 613 schreef de Ierse monnik Columbanus een brief aan paus Bonifatius IV over het christendom in Ierland, en daarin noemt hij Patrick niet. Pas in de tweede helft van de zevende eeuw schreven Muirchú en Tírechán over hem. Muirchú deed het op verzoek van Áed, bisschop van Sletty. Ze schreven zo'n anderhalve eeuw na Patricks dood, misschien later. Hun teksten zijn bewaard in het Book of Armagh, in een kopie uit 807.

Bij Muirchú staan de grote scènes die nu het bekendst zijn. Patrick die op Paasavond een vuur aansteekt, terwijl koning Lóegaire bij Tara verboden had dat iemand een vuur ontstak voor het zijne. De druïden die tegen hem strijden en sterven. De partij van Patrick die voor de soldaten van de koning verandert in herten. Armagh, in het huidige Noord-Ierland, dat hij krijgt van een man die Dáire heette. Zijn dood op 17 maart, op honderdtwintigjarige leeftijd. Tírechán vertelt dat hij veertig dagen vastte op de berg die nu Croagh Patrick heet. Het zijn verhalen uit hagiografie, levens van heiligen die geschreven werden om te eren, niet om na te rekenen.

Het verhaal over de slangen komt nog veel later. Muirchú noemt ze niet. Ierland heeft ook nooit slangen gehad, zegt Nigel Monaghan van het Nationaal Museum van Ierland. Een Romeinse schrijver, Solinus, merkte dat in de derde eeuw al op. Het verhaal dat Patrick ze in zee joeg, staat voor het eerst bij Jocelin van Furness en Gerald of Wales, in de twaalfde eeuw.

Het klaverblad, waarmee Patrick de Drie-eenheid uitgelegd zou hebben, komt nog later. De eerste vermelding staat in het dagboek van Thomas Dineley uit 1681. Gedrukt werd het verhaal pas in 1726, door de plantkundige Caleb Threlkeld, die het een gangbare overlevering noemde.

En dan het gebed dat bekendstaat als Patrick's Breastplate, het borstharnas. Het is een prachtige tekst. Taalkundigen dateren hem op grond van het Iers in het begin van de achttiende eeuw, lang na Patrick. Hij staat in een Ierse hymnenbundel uit de elfde eeuw, die erbij vertelt dat Patrick het zong toen Lóegaire hem een hinderlaag legde. Patrick heeft het niet geschreven.

Wie van die legenden houdt, hoeft ze niet weg te gooien. Ze vertellen hoe Ieren later naar hun heilige keken. Maar ze zijn niet van hem.

ZIJN LAATSTE WOORDEN

Waar Patrick stierf, en wanneer, weten we niet. Muirchú laat hem begraven worden in Dún Lethglaisse, het huidige Downpatrick in Noord-Ierland, en vertelt van een gevecht tussen stammen om zijn lichaam. Britannica noemt Saul, vlakbij. Dat zijn graf in de kathedraal van Down ligt, is nooit bewezen.

Zijn feestdag is 17 maart, en Ierland eert hem als beschermheilige. Ik merk dat zijn Confessio christenen uit heel verschillende kerken raakt. Wie hem leest, vindt een man die de Bijbel kende en God persoonlijk leerde kennen.

Zelf eindigt hij zijn Confessio niet met een overwinning. Hij vraagt de lezer die zijn tekst in handen krijgt om niet te denken dat wat er gebeurde, door hem kwam. Het was een gave van God, schrijft hij. En dan, als laatste zin, de woorden van een oude man die weet dat zijn tijd kort is: “Dit is mijn belijdenis voordat ik sterf” (vrij vertaald naar de CCEL-vertaling).

Daarna niets meer. Een herder die bad in de sneeuw, een bisschop aan de rand van de wereld, en een stapel perkament die eeuwen later nog werd overgeschreven, tot hij bij ons kwam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de Confessio en de brief aan Coroticus worden door historici aanvaard als Patricks eigen teksten; hij leefde in de vijfde eeuw en werkte als bisschop in Ierland; in 431 stuurde paus Celestinus Palladius als eerste bisschop naar de Ierse christenen (Prosper van Aquitanië, rond 447); Ierland lag buiten het Romeinse rijk; Muirchú en Tírechán schreven in de tweede helft van de zevende eeuw, hun teksten staan in het Book of Armagh (kopie uit 807).

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn familie (Calpornius, Potitus) en Bannavem Taburniae; de ontvoering rond zijn zestiende met duizenden anderen; zes jaar herder en honderd gebeden per dag; de stem over het schip, de reis, de varkens en de nacht met het rotsblok; de droom van Victoricus; de duizenden dopelingen (zijn eigen getal); de gevangenschap van veertien dagen; de beschuldiging na dertig jaar; de moord op de pasgedoopten door de soldaten van Coroticus. Uit latere hagiografie: het verblijf bij Germanus in Auxerre, het paasvuur en Lóegaire, de herten, Armagh als schenking van Dáire, de veertig dagen op Croagh Patrick, de dood op 17 maart op 120-jarige leeftijd en de strijd om zijn lichaam.

Onbevestigd: alle jaartallen van zijn leven (432 als aankomst; 457, 461 of 493 als sterfjaar); de plaats van Bannavem Taburniae, het bos van Voclut en zijn graf; wie Coroticus was; de theorie van O'Rahilly dat verhalen over Palladius aan Patrick zijn gehecht.

Legende, niet van Patrick: het verdrijven van de slangen (twaalfde eeuw); het klaverblad als uitleg van de Drie-eenheid (eerste vermelding 1681, gedrukt 1726); St. Patrick's Breastplate (begin achtste eeuw).

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Patrick, Confessio, Engelse vertaling (Royal Irish Academy, confessio.ie)
2. Patrick, Brief aan de soldaten van Coroticus, Engelse vertaling (confessio.ie)
3. Patrick, The Confession of St. Patrick (CCEL)
4. David Kelly, "St Patrick's Writings: Confessio and Epistola" (confessio.ie)
5. Muirchú, Leven van Patrick, vertaling L. Bieler (confessio.ie)
6. Britannica, "Saint Patrick"
7. Catholic Encyclopedia, "Palladius" (New Advent)

8. Christian History Institute, "Patrick's Own Tale"
9. Wikipedia, "Saint Patrick" (met verwijzingen naar Ó Cróinín, Thompson, Flechner, O'Rahilly)
10. Wikipedia, "Muirchú moccu Machtheni"
11. Wikipedia, "Saint Patrick's Breastplate"
12. National Geographic, "Snakeless in Ireland"
13. History.com, "Did St. Patrick Really Drive the Snakes Out of Ireland?"
14. Edward Worth Library, "Shamrocks" (maart 2014)

Nawoord

Een bisschop met tien soldaten om zich heen. Een oude man die zijn Koning niet wilde lasteren. Een filosoof die de waarheid zocht. Een jonge moeder met een dagboek. Een boerenzoon in de woestijn. Een bisschop die steeds weer moest vluchten. Een leraar in een tuin in Milaan. Een slaaf die vrijwillig terugging naar het land van zijn ontvoerders.

Ze leefden zo lang geleden dat we van sommigen bijna niets zeker weten. Van anderen hebben we hun eigen woorden. Wat ze deelden, was dat ze hun geloof vasthielden toen dat gevaarlijk was, of toen het makkelijker was geweest om het los te laten.

Wij staan op hun schouders, in welke kerk we ook zitten. Misschien helpt dit boek je om dat te zien.

En zij hebben hem overwonnen door het bloed van het Lam en door het woord van hun getuigenis, en zij hebben hun leven niet liefgehad tot in de dood. (Openbaring 12:11)